

СУЧАСНІСТЬ

Б. Кравців: Свобода в... обрубванні крил — Ю. Коломиць: Поезії — Ю. Збанацький: Максимові штани — Р. Вільбер: Дерево плавника — Й. Ган: Знову трактатики і брошурки — Б. Кравців: Суспільно-політичні погляди Івана Франка — В. Шекспір: Король Лір — Я. Котт: Король Лір, або Прикінцева гра — Б. Осадчук: Консолідація чи «російський шлях» до соціалізму? — В.П. Стахів: Стабілізація дикатури партійного апарату? — Ф. Великохатько: Захист дисертації в країні соціалізму — Критика і бібліографія —
Огляди, нотатки

5 (65)

ТРАВЕНЬ 1966

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

5 (65)

ТРАВЕНЬ 1966

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

БОГДАН КРАВЦІВ: СВОБОДА В ... ОБРУБУВАНІ КРИЛ

З приводу нових репресій у відношенні до українських радянських літераторів і мистців

За останній час надходить багато відомостей з України про утиски й репресії, стосовані супроти цілого ряду діячів літератури й мистецтва в УРСР — від замовчування їх і позбавлення можливостей друку до заслання на сибірську каторгу включно. Вистачає звернути увагу на імена більш чи менш заторкнутих цими заходами літераторів (поети Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Вінграновський, критики Іван Дзюба, Іван Світличний та ін.), щоб переконатися, що йдеться про заплановану в Москві акцію завдати нищівного удару по українській літературі, позбавивши найталановитіших її представників елементарних можливостей творчості.

Розглядові цієї загрозливої ситуації присвячена ця стаття редактора Богдана Кравцева. Додаткові матеріали до цієї ж теми читач знайде в друкованому в останньому розділі журналу «Повідомленні „Прологу” в справі арештів на Україні» та інформаціях західної преси.

Редакція

«Відновлення ленінських норм нашого життя і розвиток соціалістичної демократії якнайбагородніше позначились на радянській культурі... Діячі радянської літератури та мистецтва цілком вільні у своїй творчості, у виборі й тематики, й форми твору... В той же час вони висвітлюють у своїх творах і тіньові сторони нашої дійсності, критикують усе те, що заважає рухові вперед. Ця критика гостра і сувора... Партія... зробила все, щоб ніколи більше не повторились ті порушення законності, які заважали розвиткові демократії...»

Такими й подібними словесними декляраціями сповнена передова стаття московської «Правди» за 22 лютого 1966, надрукована у відповідь на реакцію літературних і наукових кіл Заходу, в тому числі й партійно-комуністичних, що її викликали суворі вирoki в без-

глуздому судовому процесі над А. Синявським і Ю. Даніелем. Ця стаття «Правди» була передрукована в багатьох інших союзних і республіканських газетах, в тому числі й у київській режимній «Літературній Україні» за 25 лютого 1966, яка, наче за помахом режисерської палички з Москви, почала й собі підспівувати на подібну «ноту» в статті Юрія Збанацького і Віктора Кондратенка п. н. «З народом і для народу» (в числі за 4 березня 1966):

«Ми вільні у своїй творчості, і вільні так, як не може бути вільний художник у жодній капіталістичній країні. Ми вільні оспівувати звиятиги наших славних сучасників, їхнє щастя, здобутки, їхні радощі і їхню славу. Ми вільні писати і про біль, і про наші невдачі, бо це те, що хвилює нас усіх, — і народ, і партію, яка наділює нас: пишiть правду...»

Як же перед обличчям і на тлі такої декляматорської словесности, перемелюваної по-рабському навіть провідними діячами літератури і мистецтва, виглядає ця прославлена ними воля і свобода літературної і мистецької творчости в Українській РСР?

Відповіді на це питання треба шукати в конфронтації цитованих вище деклярацій із фактами, наявними у радянських таки публікаціях.

Січнева книжка за 1965 рік київського комсомольського журналу «Дніпро», одного ще з найбільш ліберальних і ліпше редагованих журнальних видань в УРСР, появилася в кольоровій зелено-синьо-оранжовій обкладинці з малюнком М. Туровського, але ж з дивною чорною смужкою під скорочено поданим змістом на ній. Коли придивитися під світло, то виявиться, що цією чорною смужкою задруковано два рядки змісту: «Поезії М. Вінграновського, Ю. Сердюка, М. Чхана та ін.» Перегорнувши книжку, переглянувши надрукований на 160 сторінці її зміст, переконаєтеся, що є в ній і вірші Юрія Сердюка, і Михайла Чхана, але немає чомусь поезій... Миколи Вінграновського. Їх витравлено з січневої книжки «Дніпра» безслідно, мабуть, в останній хвилині перед її надрукуванням.

Причини вилучення поезій М. Вінграновського редколегія «Дніпра» не подала. Закрилася чорною смужкою наддруку. Можна з'ясувати цю причину деякими давнішими й пізнішими фактами. Зазнає Микола Вінграновський рестрикцій з боку режимної цензури не вперше. Згідно з довідкою в каталозі книг видавництва «Радянський письменник», запланованих до видання в 1962 році (каталог «Международной книги» 2а, 1962), у названому році мала появитися перша збірка Миколи Вінграновського п. н. «Чуеш, Дніпре мій...» Книжки під такою назвою радянські читачі так і не дочекалися. Замість неї, мабуть, була видана 1962 року збірка М. Вінграновського «Атомні прелюди», уже без вірша «Чуеш, Дніпре мій», що мав надавати назву цій першій збірці. Після 1962 року, протягом 1963 і 1964, вірші М. Вінграновського друкувалися в радянських літературних журналах дуже рідко: цикл поезій у «Зміні» (1963, ч. 11), один вірш

у «Літературній Україні» (21 січня 1964) й один вірш у харківському «Прапорі» (1964, кн. 12). Протягом усього 1965 року і перших двох місяців 1966 був надрукований один вірш М. Вінграновського в «Літературній Україні» за 4 лютого 1966 і три дитячі однострофні віршики в «Барвінку» (ч. 2, 1965) та одне оповідання «Чорти» у київському «Ранку» (ч. 7, 1966). Такою «волею» творчости втішається один з найвидатніших сучасних поетів України...

Такого ж трактування зазнає і творчість найвидатнішої сучасної української поетки Ліни Костенко. Як це вже було згадано в «Сучасності» (див. наша стаття «Протуберанці серця і кредо Івана Драча», ч. 1, 1966), заповіджена ще на 1963 рік (див. «Радянські книги українською мовою», каталог «Международной книги», ч. 2А, 1963) збірка Ліни Костенко «Зоряний інтеграл» не появилася взагалі ще й досі — до кінця квітня 1966 року. Зустрічається з рестрикціями Ліна Костенко також й у друкуванні віршів у літературних журналах і газетах: від останньої її збірки «Мандрівки серця» (К. 1961) їх появляється обмаль.

Показові з цього погляду також збірники «День поезії», видані у 1963 і 1965 роках. У першому з них не було взагалі віршів уже тоді репрезентативних у поезії Миколи Вінграновського й Івана Драча. У другому Вінграновський теж відсутній, а з поезії Драча передрукований один тільки вірш із виданої вже збірки «Протуберанці серця».

Подібною дискримінації у друкуванні своїх віршів зазнавав з боку редакцій радянських журналів і газет покійний Василь Симоненко і скаржився з цього приводу у своєму щоденнику, хоч і він — у порівнянні з Вінграновським і Ліною Костенко — все таки частіше був друкований. Але й Симоненкова друга книга поезій, заповіджена у 1962 році, не змогла появитися так само, як збірки поезій Вінграновського і Ліни Костенко. Вона була опублікована частинно на еміграції з одержаного з України рукопису щойно в січні 1965 року (в журналі «Сучасність» і згодом окремою книжкою у в-ві «Пролог» наприкінці 1965). Всупереч тому, що писав про цю другу книжку Василя Симоненка не надто схвально згаданий у Симоненковому щоденнику черкаський журналіст Микола Негода (в статті «Еверест підлости» в «Рад. Україні» за 15 квітня 1965), що, мовляв, ні йому, ні іншим «поетовим друзям» нічого не відомо про таку книжку («не відаємо, не знаємо, бо не існує такої»), повідомлення про приготування Василем Симоненком до друку другої книжки поезій «Берег чекань» було надруковане в довідці про нього, поміщеній разом із офіційним повідомленням про його прийняття в члени Спілки письменників України в «Літературній Україні», ч. 100 за 14 грудня 1962 року...

Інтересною ілюстрацією рестрикцій у відношенні до деяких письменників може бути й виданий у 1960-1965 рр. п'яти томний біо-бібліографічний словник «Українські письменники», який у IV і V томах

охоплює радянську літературу — не тільки письменників, але й літературних критиків і літературознавців. З молодих поетів — і Вінграновський, і Драч, і Коротич, і Ліна Костенко фігурують у цьому словнику, що його відповідальним редактором був Леонід Новиченко, але нема звагалі в ньому довідок і даних про найвидатніших літературних критиків молодшої генерації, як Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, не зважаючи на те, що в їх багатому доробку є вже й окремі книжки. При ближчому перегляді названого біо-бібліографічного словника таких вилучень у ньому виявиться напевно багато більше.

Найбільш дошкульних рестрикцій, а то й репресій зазнають в умовах прославленої радянської «свободи» літературні критики. Це й зрозуміле, бо ж партійний режим особливо вразливий на порушення чи поширювання встановлених ним настанов «соціалістичного реалізму». Цим також треба пояснити факт, що з репресованих і знищених у тридцятих роках критиків і літературознавців реабілітовані протягом останнього десятиріччя тільки одиниці, у той час як із знищених прозаїків і поетів-комуністів реабілітовано майже усіх.

На найзапекліший опір і цькування наражається критична творчість Івана Дзюби (народжений 1931 на Донбасі), автора збірки літературно-критичних нарисів п. н. «Звичайна людина чи міщанин» (Київ, 1959) і багатьох статей, нарисів і рецензій, друкованих протягом 1960-1964 рр. у літературних журналах і газетах, одного із найбільш освічених і ґрунтовних марксистів серед літературних критиків. Надрукована в «Радянському літературознавстві» (кн. 1, 1965) стаття Івана Дзюби «Сумлінність художнього досліду» із критикою творчості Юрія Мушкетика вирізняється глибиною й оригінальністю думки, шириною погляду і сміливістю нових концепцій. Деякими своїми твердженнями («людська гідність і самоповага, людська честь — це велика, справді революційна сила, якщо вона вистоєє проти будь-якого тиску», «філософська культура дається нелегко й нешвидко; в нашій літературі вона зараз на дуже низькому рівні; відповідні традиції втрачені й неохоче відновлюються» тощо) ця стаття І. Дзюби викликала гостру реакцію режимних комісарів від літератури. Громили І. Дзюбу усе під гаслом «партійна принциповість передусім» під час наради сесії критиків СПУ 5 лютого 1965 і Д. Копиця, і П. Моргаєнко, і Л. Санов, і С. Крижанівський, і В. Іванисенко, і В. Козаченко, висловлюючи сподівання, що «надалі Іван Дзюба точніше формулюватиме і обґрунтовуватиме свої думки». Місяць пізніше з погромницькою статтею проти І. Дзюби під назвою «Апологія особовості чи індивідуалізму» виступив у «Літературній Україні» за 2 березня 1965 Прокіп Мисник, побиваючи І. Дзюбу за те, що він, мовляв, «відділяє людину від суспільства і навіть ставить її над суспільством»... Ще гострішу реакцію з боку режимних критиків, і то й Москви і Києва, викликала чергова стаття Івана Дзюби про твор-

чість молодого поета Василя Голобородька, надрукована п. н. «У дивосвіті рідної хати (Кілька слів про поета, який щойно починається)» у ж. «Дніпро», кн. 4 за квітень 1965. Із гострими запереченнями проти висловлених І. Дзюбою в цій статті позицій, зокрема проти його вимоги про конечність відходити від сучасної раціоналістичної сухости, нівеляційности — того, що Маркс називав «відчуженістю», виступив і московський критик Дмитро Седих під час засідання ради з української літератури при Спілці письменників СРСР, що відбулося в Москві на початку червня 1965 (виступ Д. Седих надрукований у «Літературній Україні» за 18 червня 1965 п. н. «З дивосвіту рідної хати — у світ широкий»), і з доносом на І. Дзюбу, що він зле зрозумів «відчуженість» Маркса, полетів до Москви сам головний редактор київського «Радянського літературознавства» Ігор Дзеверін, друкуючи в московській «Литературной газете» за 15 травня 1965 статтю п. н. «В удивительном мире критических импульсов»...

Вислід був такий, що прізвище Івана Дзюби у другій половині 1965 зникло взагалі із сторінок радянських журналів і газет. Були відомості, що його арештовано і звільнено. Конкретніше обвинувачення проти І. Дзюби зформулював у Москві під час цьогорічного березневого засідання згаданого вище ради з української літератури при всесоюзній Спілці письменників знову ж Дмитро Седих, говорячи, з посиланням на статтю І. Дзюби про Голобородька, про «невірні орієнтири, які часом висувуються для молодих окремими критиками» (див. звідомлення Л. Новиченка, надруковане в «Літературній Україні» за 15 березня 1966 п. н. «Надбання і перспективи»...). До речі, цьому ж Седих і на цьому засіданні не подобалася Драчева «Новорічна балада» про пообрубуванні крила дядька Кирила...

Іде намагання приборкати (обрубати крила!) також і другого радянського видатного літературного критика з молодшої генерації — Івана Світличного (нар. 1929), автора численних критично-літературних статей, нарисів і рецензій, друкованих з 1956 року на сторінках «Дніпра», «Вітчизни», «Молоді України», «Літературної України». За свої виступи він був громлений минулих років, особливо ж у 1963. Але обірвала терпеливість режимних чинників, мабуть, гостро критична стаття І. Світличного з приводу нових праць радянських учених мовознавців про Шевченкову мову, надрукована п. н. «Гармонія і альгебра» в журналі «Дніпро» (книжка 3, 1965). Написана з іронічним спрямуванням (з підзаголовками: «Революційно-демократичні» займенники; Родиний пріоритет, або хто перший сказав «е»; Вчені мужи, кістки і концепції; Поетична бухгалтерія; «Окрилений» Т. Г. Шевченко; Холодна обробка вогню; «Ми не претендуємо...»), стаття І. Світличного може бути зразком критичного есею. Але водночас із цим ця стаття спрямована проти шевченкозначних праць визначних радянських авторитетів, таких, як Іван Костянтинович Білодід — міністер освіти УРСР з 1957 року, тепер директор Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР, Василь

Семенович Ващенко — доктор філософічних наук, професор Дніпропетровського державного університету, Поліна Олександрівна Петрова — викладач української мови в Харківському державному університеті. І до того ж закінчується стаття І. Світличного гідним М. Голя зверненням на адресу «високих саном учених мужів»:

«Ні, шановні, не треба ставати в позу нареченої і зняковіло колупати піч. Ви, справді, не претендуєте ні на що, доки свої „безпретенсійні“ витвори читаєте перед обідом чи на сон грядущий своїм чадам і домочадцям. Але коли в красивій оправі, під маркою університетів і академій, солідними тиражами випускаєте їх у широкий світ, ви, шановні, претендуєте, хоч би якими клятвами клялися в своїй скромності й безпретенсійності. Ви претендуєте на читацьку увагу, на вчені звання, на народні кошти. Ви претендуєте — і кожен може судити вас відповідно до цих ваших претенсій»...

Нам не відомо, чи сміливий виступ Івана Світличного дочекався такої чи іншої репліки з боку критикованих чи якоїсь оборони з боку їх звелічників і підхлібників поміж мовознавцями і літераторами. Відгуку не було, мабуть, щоб не робити шуму. Справу І. Світличного полагоджено за сталінською традицією, здається, «адміністративними заходами». І. Світличний зник із Києва. За одержаними на еміграції інформаціями (див. «Сучасність», кн. 2, за лютий 1962, стор. 114) й останніми повідомленнями західніх газет його арештовано і, мабуть, без суду й вироку вивезено в котрийсь із концентраційних таборів, які й далі існують в СРСР під назвою «поправно-трудових закладів».

Факт арештування І. Світличного підтверджує й те, що водночас із його зникненням зроблено застосовувану часто-густо ще в період культу особи Сталіна спробу викреслити його прізвище з публікаційної документації: у змісті цілого річника «Дніпра» за 1965 рік (див. книжка 12 за грудень, сторінки 154-159) даремно шукати за назвою статті «Гармонія і альгебра», друкованої в 3 книжці цього ж річника, і за прізвищем її автора. Вони зникли, як і зникла його особа з Києва ..

Подібним способом, як із Світличним, склалася історія й із третім літературним критиком — Михайлом Косовим зі Львова. У третій, березневій книжці львівського журналу «Жовтень» за 1965 рік Михайло Косів надрукував відважну статтю-рецензію «Перегук геніїв... чи перекручення фактів» із справедливою, але нищівною оцінкою виданої в 1964 році Держлітвидавом п. н. «Шевченко і Франко» праці відомого радянського франкознавця Юрія Свиридовича Кобилецького, професора Київського державного університету з 1961 року. У своїй статті М. Косів виявив цілий ряд перекручень і помилок, зроблених київським професором, і до того ж показав, як безпомічно він намагається виплутуватися із друкованих ним же в давніших працях своїх помилкових поглядів на Франкову творчість.

На оборону зачепленого М. Косовим «авторитету» виступив не

хто інший, як уславлений Олександр Реманович Мазуркевич, доктор педагогічних наук і літературознавець, автор інспірованої КГБ книжки погромницьких памфлетів про «українських буржуазних націоналістів», що вийшла 1961 п. н. «Зарубіжні фальсифікатори української літератури». Обороняючи Ю. Кобилицького — свого колегу за фахом і спрямуванням у статті п. н. «Коли критиці бракує науковости», надрукованій у «Літературній Україні» за 2 липня 1965, О. Мазуркевич, намагався «бити» М. Косова особливо за те, що він «обстоює не зовсім вірну (так! — Б. Кр.) думку Франка, ніби Шевченко перший у Росії дав зразки політичної поезії».

Не зважаючи на оборону М. Косова перед доносами Мазуркевича, із якою досить відважно виступили в «Літературній Україні» за 27 березня 1965 два львівські літературознавці — Іван Денисюк й Ігор Моторнюк, мовляв, «О. Мазуркевич даремно так напосівся на М. Косова», останній так само, як І. Світличний у серпні-вересні 1965 року «зник» зі Львова. Його арештовано разом з іншими львівськими критиками і відставлено, мабуть, до якогось «закладу». Так само, як і в випадку з І. Світличним, назву статті М. Косова і його прізвище викреслено взагалі з змісту цілого річника «Жовтня» за 1965 рік, надрукованого в 12 книжці цього журналу на сторінках 150-159. Плечі О. Мазуркевича виявилися сильнішими, і бідолашний М. Косів попав разом з іншими в невідомі «широты» СРСР.

Цікавою ілюстрацією для умов «творчої свободи» в Українській ССР і ролі, що її відіграє згадувана в цій статті у зв'язку з Іваном Дзюбою «Рада з української літератури Спілки письменників СРСР» у Москві, може бути справа з львівським «Жовтнем». З гострою критикою цього журналу виступив був у московській «Правді» за 16 грудня м. р. в статті п. н. «Сила великої дружби» соратник київського Андрія Скаби у громленні нових віянь в українській літературі і мистецтві — секретар Львівського обкому КПУ і доктор історичних наук В. Маланчук. Посилаючися на відомого сталінського реакціонера Богдана К. Дудикевича, «старого комуніста», нагородженого синекурою директора Львівської філії Центрального музею ім. В. І. Леніна, В. Маланчук викрив «серйозні помилки» в роботі редакції журналу «Жовтень» і вдарив, з одного боку, по деяких науковцях, які, мовляв, «взяли на себе роль апологетів так званої західньоукраїнської народної республіки, створеної 1918 р.», і, з другого — намагався громити «неспроможність намірів окремих літераторів непомірно возвеличувати деяких письменників минулого».

Атака В. Маланчука знайшла свій відгомін й епілог аж у Москві в згаданій вище «Раді з української літератури Спілки письменників СРСР», що доводить, що ця «рада» відіграє роль надрядного і вирішального чинника в усіх справах і питаннях літературного процесу України. Викликана до Москви на спеціальне засідання цієї «ради» редакція «Жовтня» мусіла не тільки звітувати про свою роботу, але й виправдуватися з поставлених їй В. Маланчуком заки-

дів. Як виходить із зрадагованого в переможному тоні звідомлення із засідання московської «ради», що було надруковане п. н. «„Жовтень” звітує у Москві» в січневій книжці журналу «Жовтень», підписаній до друку 12 січня 1966, редакції «Жовтня», очолюваній поетом Ростиславом Братунем, вдалося оборонити себе і навіть здобути апробату московської «ради» на здійснювані журналом «іновації», зокрема у «відвойовуванні і поповнюванні в літературі забутих і маловідомих імен» (Миколи Зерова, Богдана І. Антонича, М. Драгоманова та інших — Б. Кр.). Треба думати, що допомогла «Жовтневі» виправдатися перед московськими суддями його «наполегливість» у друкуванні усяких пасквілів на українських «буржуазних націоналістів» — таких, як, наприклад, роман П. Козланюка «Юрко Крук» чи Т. Мигаля «Шинок „Оселедець на ланцюзі”». Так чи інакше і донос В. Маланчука й «обговорення» роботи «Жовтня» московською «радою з української літератури» свідчать про повну залежність цієї літератури від «старшобратської» Москви.

Показовий для літературної ситуації в сучасній Україні також факт, що про проведені на Україні арешти й засуди українських літераторів і мистців, радянські республіканські і місцеві газети не згадують ні словом, дотримуючись у цьому суворо згадуваної в поширюваному на Україні і за кордоном документі про процес Погружальського вказівки із Москви: «Не роздувать справу».

Наведені в нашому огляді факти заперечують повністю прославлену московською «Правдою» і її київськими підголосками радянську «вільність у творчості» і свободу «гострої й суворої» критики. Вони доводять, що літературні справи в СРСР ідуть і далі второваним — не лєнінським, але сталінським — шляхом, тобто, парафразуючи назву роману Ремарка: «В СРСР — без змін»... Немає в сьогоднішній ситуації багато надії й на те, щоб хтось з українських літераторів, учасників П'ятого з'їзду Спілки письменників України, виступив за звільнення арештованих критиків і мистців, на оборону законности, демократії і свободи слова та думки, проти дальшого «обрубання крил» українській літературі. Є тільки одна певність, що, не зважаючи на все, на весь тиск і терор, на погрози Шолохових і Корнійчуків трактувати «відщепенців» як зрадників чи, в кращому випадку, забирати у неслужняних «молодих талантів» радянський паспорт і проганяти їх з радянської «священної землі», непокірні обрубвані українські крила завжди і знову будуть відростати.

З ЧОРНОЗЕМУ ЗЛІПЛЕНИЙ

У каньйонах,
завішаних
хмаросіяжними віхами,
я в порогах вітрів
питаюся
доброго лікаря.
Я хворію,
на відблиски стріхи
на місяці.
Мій вік —
нечуваний міт, —
я
з чорнозему зліплений.
Живлюся живицею
сонця
і скалками рос,
що росли
на озимій стерні.
Я України
напій молодий і цілющий
приймаю щодня,
як проти смерти приписані
ліки.
Бо росте канупер
на руках,
у скронях росте
деревій...
а я,
у каньйонах
завішаних
хмародерними
віхами;

прикладаю
жміль вітрів до чола,
не знаходячи
кращого лікаря.

ТВІЙ ВЕЧІР

Ти вищила квіти
з вечірніх долонь.
Догоряли на сонці
уста...
У саду
не розумний вогонь
запалив
наші перші серця.
Ти уст
не знала початок,
печаток рук
на тілі.
І не муки,
а рухи знала
моєї білої тіні.
Ми місяць,
хмарами м'ятно пом'ятий,
любили
і шерех у першій
траві.
В мене щастя було на колінах —
чотки зір
у найпершій косі.

СТРАСТІ

У цей вечір,
до півнів
і до повені дзвонів, —
залюбки,
на хресті
Його розіпнуть
страсні пісні.
І Чистий Четвер

п'ятниці чесній
свічки принесе
і запалить обличчя
чисті.
Принесуть люди
поклони черстві
і губи іконам
прісні
і душитимуть ладан
із чорного свята.
На криласі
буде апостол
розказувать причту...
Про розбійника
пісню
в три голоси
виведуть м'ятно.
І тоді,
найдивніші слов'яни
у жменях вогонь понесуть:
крізь страсну
і закапану воском
темряву.
Понесуть і забудуть
страшні муки Його
і забудуть
говіння Варавви.

РОЗДУМ ОЧИМА

Рука
не спалить день
на попіл
і не засвітить
парафіном
круг.
Земля
лиш знає літа
клопіт
і сонця спарених
попруг.
І ночі випити хто
зможе очі

сухими мандрами
з-під вій...
Ми тільки дивно
жити хочемо,
дерева вміють це
без див.

ГОЛОСІННЯ СВЯТОГО АВГУСТИНА

Боже мій милий,
сосни безгрішні,
ви плоди плодили
людям гречні.

Розум клали.
Розум клали.
Розумом поїли.
Боже милий,
а ми,
а ми тільки грішні.

Чом ми деревами
не росли у небо?
Нам би тільки Бога,
а тепер
людей треба
і людей
не треба.

Боже, Боже,
яблуново росте
розум у мене.
Мій єдиний Дубе
терновим теремом.

ДЛЯ ГОДИТЬСЯ

Я скривдив
мого Бога, —
не зодягнув пречисте
плаття.

Ходив я від порога
до порога,
де тільки чулось
алілуя,
і тільки чулося
нечуване
прокляття.
Я бачив сто
панікадил
і нюхав ладан
для годиться.
І кожен раз
я був не ладен
повірить диву
Твоїх див.
Осанну зводили
мої брати
під купол схрещених
небес.
Я бачив, плакав Ти
і далі ніс,
розп'ятий
нами,
на чолі
свій гордий
хрест.
А ми стояли
й думали про свічі;
про хитре завтра
наших жнів...
І знову
розпинали Тебе
тричі, —
точнісінько,
як вчора,
не ладні,
робили для годиться.

ЮРІЙ ЗВАНАЦЬКИЙ: МАКСИМОВІ ШТАНИ

Поселився тепер Максим на самісінькому краю землі.

Досить йому було пролупити очі, поправити на гострих клубках труси, сплигнути з ліжка, вибігти з кімнати, протюпати стежиною, отороченою виноградною аркою, за хвіртку — і вже був кінець землі. Далі починалося море. Живе, вічно рухливе, безугавне. Навіть тоді, коли воно мусило б мовчати, як риба, воно все одно шепотіло, плюскотіло, шипіло, але не мовчало. Максим не раз скрадався кішкою, все хотів захопити море сонним, зненацька, щоб переконатися, що й море теж відпочиває, але й досі йому не пощастило побачити його цілком спокійним.

Морю не видно кінця-краю. Знав дотепер, що земля безконечна. Коли рушити пішки по ній, то скільки не йтимеш, все одно до кінця не прийдеш. Повернешся до самісінького бабусиного дому. Хібащо яку річку чи озеро зустрінеш. Але озеро, навіть найбільше, можна обійти, а через ріки люди поклали мости. По тих мостах гулко летять поїзди і вільно пробігають машини.

Один з тих поїздів привіз Максима на край землі. Раніше вони з мамою жили звідсіля дуже далеко. Жили без татуса. Мама казала, що їхній татусь — пілот, що він ось-ось прилетить до них і житиме разом з Максимом. Він вилетів кудись далеко ще тоді, коли Максим був зовсім маленький. Та Максим пішов уже навіть до школи, а льотчик-татусь все ніяк не міг долетіти додому. Видно, літав на найгірших літаках чи, може, залетів у найдавший куток землі, бо ніяк звідтіля не знаходив дороги додому.

Тепер Максимів татусь знайшовся. І виявився він зовсім не льотчиком, а моряком, а тому й завіз Максима та Максимову маму на самісінький кінець землі, туди, де всеньке літо світить палюче сонце, зеленіють виноградні лози і безугавно говорить з берегом море.

*

Максим ще ніколи в своєму житті не був таким щасливим. До цього він був найнещаснішим хлопчиком на тій вулиці, де жили вони з мамою. Адже ж в усіх хлопців були батьки, водили їх до кіна, рибалили з ними у вихідні дні, сипали гаря-

чих, коли було треба, а Максимові навіть ременя нікому було дати по-людському. Бо хіба ж мама вміє? Вона тільки, коли розсердиться, за чуба вміє смикати. Максимові це було найобразливішим у світі. Всі хлопці хвалилися — от дав тато гарячих, а його, мов дівчисько, — за чуба смикали.

Тепер у нього теж був татусь. Високий, чорнявий, в білосніжному кашкеті із золотим якорем на козирку. Він носить широкого моряцького ременя, але й не думав його знімати, ніби й не запідозрював, що треба давати гарячих синові. На море водив, вчив плавати. І рибу разом вудили, й на катері каталися, і в кіно ходили. Одне було недобре — дуже часто ходив татусь у море, ходив надовго, бувало, що й місяцями додому не повертався.

Але все одно Максим був щасливий. Бо хіба то не радість — ждати татуса? А хіба то не щастя — зустрічати його після довгої розлуки? А після довгого чекання ще солодшим буває і купання в морі, і рибальство, і різні походеньки.

А якою мама стає доброю та ласкавою? Поки татусь у морі, ходить задумлива, все мовчить, все так і кортить їй до Максима прискіпатись. Зовсім неспізнанною стає вона, коли повертається тато. І сміється, і говорить, і співає.

Добре жити Максимові на краю землі, біля самого синього моря. Все літо сонце його гріє, морські хвилі його гойдають, виноградні лози годують, до школи йому ходити не треба. Ще коли б татусь не плавав так далеко і на такий довгий час, то й зовсім добре почував би себе Максимко.

З якогось часу Максим знайшов собі приятеля.

По сусідству з ним жив — не знав тільки Максим, чи повсякчасно, чи лише влітку, — суворий сивий чоловік. Всі його звали генералом.

Максим побоювався того генерала. Він, взагалі, вважав за доцільніше не заводити будь-якого знайомства з генералами. Може тому, що в їхніх званнях була така величезна різниця — той генерал, а Максим лише майбутній солдат. І Максим вважав, що не варто потрапляти генералові на очі. Хібащо крадькома інколи підглядав за ним через загорожу з металевої сітки. Але, кажучи правду, підглядав не за генералом, а за генеральським песиком. Дуже потішний був у генерала песик. Дахом його звали.

З Дахом Максим познайомився б охоче. Але той Дах не відступав ані на крок од свого господаря. Кожного ранку генерал робив фіззарядку на терасі. Дах сидів біля нього. Ніяких вправ робити він не вмів, а тільки водив за кожним генераловим рухом розумними очима. Після зарядки генерал бігав по стежці біля моря, а Дах з ним змагався, грався в перегони, і хоч малий, кудлатий, неповороткий, а все одно переганяв генерала і, торжествуючи свою перемогу, весело гавкотів, скавчав, висолоплю-

вав червоного язика і насмішкувато поблискував на стрічних своїми маленькими очищами.

Після біганини генерал купався. Дах сміливо заходив у море, плавав уміло, ставав схожим не на пса, а на велетенського водяного щура. На берег не хотів виходити. Мабуть, тому, що мокрим він був дуже схожим на пилососа. Вовна на ньому злипалась, він видавався худючим і пузатим, бо довга вовна обвисала до землі, а ноженята робились тонюсінкими, тільки пісок смішно витягувався та голова ставала такою, як у пуголка. І Дах тоді скавчав од сорому, стріпувався так, що вода розліталась довкола, качався на гарячій гальці і поспішав непомітно пронімігнути додому.

Максим не пропускав нагоди хоч здалеку полюбуватись песиком. На ближче знайомство він не розраховував.

Але нагода трапилась. Генерал, видно, був чимось зайнятий, а Дах, дорвавшись волі, ганяв по городу облізлу квочку. Чимось вона йому не догодила, бо лякотів на неї так, що аж у вухах дзвеніло.

Максим припав до густої металевої сітки, тихенько кликав:
— Дах! Дах! Дах!

Песик замовк, забув про квочку, подивився пильно на Максима. Довгенько вони розглядали один одного, потім Дах весело загавкав, завертів коротким хвостом, припав на передні лапи, рвучко підплигнув і завертівся дзигією. Максим розумів — то він запрошує погратися. Хлопчака теж би завертівся дзигією, але йому заважала металева сітка та густі помідори, в яких він маскувався. Дах припадав на передні лапи, лукаво дивився на Максима і сміявся самими очима, ніби говорив: чого ж вагаєшся? Давай, давай пограємось. Хіба не бачиш, я хочу з тобою гратися?

— Дах, що трапилось?

Це генерал з подивом допитувався у песика.

Максим закам'янів на місці, а Дах зирнув у бік генерала та й підбіг до загорожі — очима господареві на Максима вказує.

Генерал виявився і не суворим, і не злим.

— А, Максимко? Привіт, Максимку!

Максим був дуже здивований — звідки генерал знає його ім'я? Розгубився, навіть на вітання не відповів.

А генерал запрошував:

— Заходь, хлопче, до нас. Заходь, ми з Дахом будемо раді.

Максим ще вагався, а ноги самі повели його в гості до генерала.

*

Несподіваною приемністю було для Максима знайомство з сусідом-генералом.

Цікавим і добрим виявився цей дідусь-генерал. Поки Максим підглядав за ним здалека, генерал здавався ще молодою людиною. Бо ходив дуже швидко, навіть бігав ранками на березі моря, плавав так, як ніхто на цьому пляжі — запливав ген-ген за всі буйки, вкладався на спину і годинами куняв у морській постелі.

Придивившись до сусіда ближче, Максим побачив: немолодий уже генерал. І волосся в нього зовсім не біляве, а біле, як у голуба, і зморшки посікли все обличчя, очі вже відмовляються слугувати людині — як тільки хоче генерал щось роздивитися, так і шукає окулярів.

Генерал почаствував його солоденькою цукеркою, полуницями, книжки цікаві показував, обіцяв показати увечорі справжній кінофільм, навіть свого генеральського кашкета саморучно наміряв Максимові на голову. І довго сміявся, бо кашкет вуха Максимові закрив, до рота сховав усю голову. Максим розсміявся й собі, та відразу скинув кашкета, йому більш сподобалось вертити його в руках, розглядаючи зблизька. Довершенням генералової доброти й гостинності було те, що він дозволив Максимові прогулюватися по селищу з Дахом.

Це було справжньою вершиною Максимових мрій. Подумати тільки — він біжить морським берегом, а поперед нього, на справжньому ремінному поводі трюхикає безмежно радий і задоволений прогулянкою Дах. І хоч вигляд у нього не такий уже й страшний, хоч на волохатій мордочці виписано стільки доброти та іронічно-зверхнього споглядання на весь навколишній світ, але зустрічні все ж обходять стороною Максима, а боязкі дівчатка навіть шарахаються у всі боки.

Зате хлоп'ята з усього приморського селища відразу ж потягнулися хвостом за ними. І коли до цього ніхто не помічав Максима, то тепер він став у центрі загальної уваги.

- Тебе Максимом звуть?
- Ну, Максимом...
- Генерал віддав собачку?
- Ну, генерал...
- А він тоді хто?
- Хто — хто?
- Ну, генерал — хто тобі? Дідусь чи дядько?
- Сусіда.

Хлопці багатозначно переглядаються. І заздрісні вогники пульсують в очах — пощастить же людині на такого щедрого сусіду.

Дах весело трюхикає на своїх коротких, кривих ногах, зазирає в усі куточки, обнюжує всі стовпи та стовбури, заклопотано чогось шукає та рветься вперед і вперед, веде за собою хлоп'ят.

— Ти йому шию передавиш, — зжалобився над Дахом хтось із хлопців.

— А я не передавлюю . . .

— Глянь, як він упинається.

— То він сам себе упинає.

— Бо ти не поспішаєш. Бігцем треба.

— Коли бігцем, то Дах стомиться.

— Собаки не стомлюються.

Розпочинається гаряча суперечка, в якій Максим не бере участі. Одні доказують, що собаки теж стомлюються в бігу, а інші заперечують, доводять, що пси взагалі невтомні.

Максима те зовсім не цікавить. Він намотав ременяку на зап'ястя і мовчки собі чимчикує вслід за Дахом. Коли Дах біжить і не зупиняється, то це означає, що йому зовсім не важко бігти, а Максим теж від нього не відстане. А коли Дах стомиться або полінується бігти далі, тоді й Максим відпочиватиме.

Не помітили, коли вибігли за селище, на дикому морському березі опинилися. А Дах не спиняється, всі мишачі нори винюхує, ховрахів гавкотнею лякає.

— Дай ще й я пробіжу, — пропонує хтось із хлоп'ят Максимові свої послуги.

Максим не хоче того й чути. Ще чого бракувало б? Генерал йому довірив Даха, а він так узяв би та й передав його хтось-кому.

Хлоп'ята похмуро переглядаються. Важко прочитати по очах, хто з них що думає. Але видно відразу — не всі осуджують Максима. Чому це хтось один має право прислужитись Максимові? А чому кожний з них не може пробігтися з Дахом?

— А він жаднучий, цей Максимко . . .

— А чому це — жаднучий? — заперечує хтось.

— Сам веде, ніби то його власний . . .

— Не тобі ж дозволено . . .

— Все одно жаднучий . . .

Максим чув ці суперечки, і йому ставало не по собі. Його взагалі ніколи і ніхто не міг звинуватити в жадобі. Для товариства він останніх штанив не пожаліє. Але передати Даха на чийсь руки? Не відчувати приємного посмикування повода, відмовитись добровільно од відчуття того, що саме йому доручено таку відповідальну справу — гуляти з Дахом? Це було понад його сили. І Максим почав виправдовуватись:

— А він чужих не любить . . . Вкусити може.

— Ой, сказав теж. Вкусити може . . . Тебе ж не кусає?

— Бо ми з ним знайомі . . .

— Теж мені знайомиць! Без року тиждень в селищі і вже він знайомиць. Ми генерала ще раніше знаємо. І Даха знаємо . . .

Максим легко міг заперечити — коли знаєте, то чому ж генерал не дозволив вам водитися з собакою? — але ця думка не прийшла йому в голову, і він похнюпився.

— То давайте вести по черзі, — поступився він, зідхнувши.

Це всім припало до серця. За якусь мить ремінний повід був у чужих руках. Дах не те, щоб кинувся кусатись, а навіть не помітив, що його веде вже інший, з попередньою ретельністю долав простір, шукав собі розваг, а може, і небезпечних пригод.

Максим не жалував, що згодився передати ремінця. Він був навіть задоволений. Бо рука таки добре затерпла, і тепер її неприємно лоскотали мураші, до того ж відчув радість, зробивши таку приємність товаришам.

— А молодець цей Максим, — перемовлялись його нові друзі.

— Зовсім не жадночий.

— Ні остілечки . . .

Селище сховалося за горою. Хлоп'ята вслід за Дахом дерлися на нове узгір'я, туди, де спокійно жили собі ховрашки, а восени зупинялись перепочити мандрівні перепели.

*

Схаменулися тоді, коли побачили, що сонце схилилося до моря. Навіть Дахові набридло винохувати ховрашині нори, похнюплено тягнув на стежку, що виводила з гір до селища.

Поверталися принишклі, стомлені. Максимові захотілося їсти, але він намагався про те не думати, переконував себе, що зовсім не голодний, що міг би ще добу чи півдобу не сідати до столу. Але настрої псувався через інше. Знав, що мама про це була зовсім іншої думки. Ніби вона знала, коли Максимові хочеться їсти, а коли ні. Дивні вони ці мами — Максимові зовсім не хочеться сідати до борщу, а вона примушує їсти, та ще й картає, що мало їсть, все їй увижалися Максимові ребра та м'ясики, а того, які нагуляв біцепси на руках, зовсім не помічає.

Передчував, що сьогодні йому перепаде на горіхи. Бо ще не було такого, щоб ціліснький день прошвендяв у незнайомому селищі, біля бездонного і безмежного моря. Мама моря боялася панічно — завжди їй здавалося, що Максим попливе та й не повернеться.

Похнюплений, наближався до свого двору. Хлопці по одному, по двоє, відкололися, розсипалися заклопотані — теж, видно, не ждали вдома похвал. З одним Дахом Максим стомлено чалапав курною стежкою. Дах теж не поспішав, ніби побоювався чи соромився зустрічі з генералом.

Максим завернув не додому, а просто на генеральський двір. Коли що до чого, то скаже матері, що з генералом гуляли по

селищу, або що генерал попросив прогуляти песика. Не буде ж поважна людина бігати з Дахом по горах та видолинках.

Генерал зустрів їх привітно, потріпав по довгих обвислих вухах Даха, а Максимові підморгнув дружньо.

— Шквар, Максиме, додому, бо ждуть не діждуться.

В Максима прохололо серце — знав добре, чого ждуть не діждуться. Але він не встиг засумувати, бо почув на власному подвір'ї знайомий голос:

— Татко повернувся! — сказав він, та, мов і не мандрував всенький день по горах, прудко побіг додому.

Татусь, вже поголений і викупаний у морі, впіймав його на льоту, високо підняв угору. З дверей виглянула мама, її очі посміхалися, а сама суворо супила брови.

— Такого непослуха пестиш — цілісінський день пробігав голондий.

На тому все і закінчилося. Дуже вже щасливий день випав сьогодні — татуся з місяць не було вдома, у саму Болгарію ходив він своїм кораблем. А це повернувся — несподівано, неждано, як завжди.

Максимко все ще не міг звикнути до татуся. Особливо тоді, коли він повертався додому. Щось непокоїло хлопця. Приглядався потай до кремезного, обпаленого сонцем чорнобрового моряка, і йому не вірилося, що перед ним татусь. Дуже вже дивно все склалося. Скільки років жили без татуся, мама переконувала, що його татусь льотчик, а він виявився моряком. А головне — з'явився неждано-негадано. Побувала мама в якомусь будинку відпочинку, повернулася щаслива, помолодніла, мов дівчинка, схопила Максима та помчала в оце селище. «До татуся їдемо» — тільки й сказала.

На цей раз Максимові зовсім повірилось, що моряк найсправжнісінський його тато. Бо, погуцавши досхочу сина, він повів його до кімнати та урочисто виклав перед хлопчиною небаченої краси заморські подарунки.

І справді, що то були за подарунки! І не снилось таке Максимові, і в думці не гадалося. Тримав він у руках найсправжнісінську куртку на застіжці-блискавці, а до неї ще й штани!

То були не штани, а казка. Не такі, як носив до цього Максим, а щось незвичайне, ніде і ні в кого він таких штанів не бачив. На що вже курортники виряджалися на морському березі в небачені піжами, труси та плавки, але чогось подібного не було ні в кого. Одна краса, а не штани. Навіть штанами вони не звалися, а шортами їх іменував татусь.

Викроені по-модному, не короткі і не довгі, а в самий раз. Трохи не досягали колін, так що можна було повзати навколішки скільки завгодно, а штани все одно не забрудняться. Ко-

льору були незвичайного, світло-зеленого, такий тільки військовим людям був доступний, а головне — були ті штани з розкішними кишенями та ще й з дивовижною картинкою на одній з кишень. Картина та була не мальованою, а витканою шовком і теж по шовку. Та яка картина! На баскому коні сидів недбало красень-вершник, хвацько натягував золоте повіддя, а кінь так і здивився, з ніздрів вогонь прискає, а він знай ногами задніми перебирає, ось-ось плигне вперед та й полетить стрілою, так що й не забачиш.

Максимко щасливо рум'янівся, гладив рукою то куртку, то штани, не знав, що з ними робити, просто не вірив, що й йому так поталанило.

— Приміряй, синку, може, вони на тебе й не полізуть?

Куди там не полізуть, коли вони в самий раз, коли в них Максим став просто невпізнаним, ніби аж підріс, став іншим хлопцем, таким, якого ніхто й не знав раніше, якого всім так і хотілося б хоч одним оком побачити.

Батьки не зводили з нього очей, а Максим, запишавшись спочатку, походжав по хаті, а потім тут йому стало тісно — вийшов на веранду, а з веранди на стежку, а звідтіля вже самі ноги понесли до сусіда-генерала. Хіба ж можна не похвалитися отакою обною? Як було не порадувати доброго сусіду, коли той, напевне, ніколи в житті не те що не бачив, а навіть не уявляв, які бувають у людей штани?

*

Генерал таки й справді не бачив за все своє довге життя чогось подібного. Він отетерів з подиву, мовчки обійшов раз і другий Максима, безсилий відірвати погляд од тієї обнови. А Максим мовчки пишався, вдавав, що йому зовсім байдуже, ніби все своє життя ходив у отаких небаченої краси штанях.

Генерал зачудовано поцмокав язиком, помацав пальцями блискучу матерію штанини, від подиву крутнув головою.

— Оце так!

— Тато з самої Болгарії привіз, — похвалився Максим.

— Не може бути, — засумнівався генерал.

— От же й привіз. І куртку таку на блискавці зверху донизу привіз. Але куртку мама не дає, каже, що тільки на осінь. А штани — літні...

В генерала лукаво блиснули очі, а лице покрилось павутиною густих зморщок.

— Та що — літні? Це — незвичайні штани. В таких і зимою не гріх показатися.

— Але ж короткі... Мороз щипатиме...

— Чоботи з довгими халявками — і мороз не страшний.

Максим допитливо зиркнув на генерала — чи не жартує? Ні, начебо говорить серйозно.

— А взагалі, — роздумував уголос генерал, — це штани генеральські. Такі штани й мені б годилися.

Максим голосно розсміявся: жартівник цей дідусь-генерал, вміє пожартувати. А Максим любив жарти.

— Смієтеся, — невпевнено промимрив Максим. — В генералів штани довгі, з лямпасами...

— А хіба важко вишити лямпаси? Простіше простого.

— Як же ви їх вишите?

— А ось так. Розпорюємо по боках, отут та отут і вставляємо червоні смужки. І все. Штани відразу стануть генеральськими.

З подивом зиркнув Максим на свій правий бік, потім на лівий — справді, вишити червоні лямпаси було не важко. А штани з червоними лямпасами вже не прості штани, вже вони генеральські.

А генерал тим часом, видно, все обдумав, рішуче перейшов у наступ.

— Одним словом, Максиме, зроби мені послугу, подаруй штанці. Взамін дам, що захочеш. Можу дати свої штани, можу й з кітелем, нічого не пожалію.

Максим аж рота розкрив від подиву. Оце так влип у міньбу, оце так похвалився обноюю. З надією позирав на генерала, все ловив його погляд, хотів переконатися, що той жартує, але генерал і не думав жартувати. Навстіж розчинив двері шафи, і Максимко аж ойкнув від несподіванки. Так і прикипів до новісінького генеральського мундира. Генеральські штани так і брали очі своїми малиновими лямпасами, а на кітелі зблискували і горіли аж дві Золоті зірки, шовком вишитий пояс так і вабив до себе, так і хотілося його взяти до рук.

Але Максим не піддавався звабі, не доторкнувся ні до чого. Бо доторкнися — вже тим покажеш, що зацікавився, що згоден на міньбу. Генерал тим часом умовляв.

— Вибирай, що хочеш. Штани можеш взяти, кітель бери. Зірку можеш взяти, мені й однієї вистачить, не обов'язково дві носити...

Максим не одводив очей від Золотої зірки. І в серце закрався сумнів: а може, й справді ризикнути? Але ж генерал, мабуть, жартує. Він крадькома зиркнув на власні штани, і відразу ж переконався, що жарти тут недоречні, за такі штани можна було все що завгодно віддати.

— Дуже мені твої штани до душі припали, — ніби відчув його вагання генерал. — А надто ота картина на кишені. Вояка на коні. А я все життя мріяв стати кавалеристом. Набридла мені

піхота. А кавалерія — ото діло. Сів на коня, шаблюку з піхов, розступися, море, тремти, враже, арш-арш в наступ, кавалеристи...

Максим аж ротика розкрив, слухав. Уже ніскілечки не сумнівався в тому, що генерал серйозно задумав виміняти в нього штани з шовковою конякою і вершником. Аж похолов од хвилювання. Коли генерал віддає за ці штани навіть власний кітель із зіркою, то яку ж ціну мають штани, в які він вирядився? Ні, тут гарячкувати не слід, тут треба все зважити, бо того й дивись — виміняєш шило на мило.

Так розхвилювався, що навіть не почув материного зову.

— Максиме, мама кличе, — сказав генерал.

Максим зідхнув полегшено. Мама покликала його вчасно, це давало йому можливість на почесний відступ і втечу з генеральського дому.

— Даю тобі, Максиме, дванадцять годин на роздум. Завтра, о дев'ятій нуль-нуль, жду відповіді.

Навіть вечеряти не захотів, так із зіпсованим настроєм і ліг спати. Дорогоцінні штани поклав під голову. Треба бути обачним.

*

Вперше в житті Максимові спалося неспокійно. Довго крутився, все думав та передумував. Біда тому, хто взагалі штанів не має, а дві тому, кому доля посилає не штани, а казку, таку розкіш, яка навіть генералам не дає спокою. Здрімне та й прокинеться, руку під подушку — чи лежать?

Штани лежали, штани були тут, тепленькі, м'які, густо вистрочені, щедро оздоблені кишенями, з хоробрим вершником на баскому коні.

І неспокійні сні виділися Максимові тієї ночі. Снівся спочатку генеральський Дах. Він розмовляв з Максимом людським голосом, і Максим зовсім з того не дивувався. Такий собачка, як Дах, і повинен розмовляти, просто було б дивним, коли б він був німий. Максим запрошував Даха у мандри, а той відмагався, не хотів рушати з дому. Він його за ремінця смиче, а Дах упирається. «Поки не віддаси штанів — нікуди не рушу».

Скріпивши серце, Максим скинув з власних ніг диво-штани та нацупив їх на волохаті ноги Даха. А той зареготав глузливо та й чкурнув у новеньких штанях у кущі, тільки зашелестіло. «Дах, Дах! — кричав Максим, — віддай штани, сучий сину, віддай, бо дубця всиплю, коли спіймаю». Куди там — мов крізь землю провалився. Тільки сміялися з Максима густі кущі та луна йшла лугом. Максим від злості заплакав і прокинувся.

У вікно заглядав сивий ранок. Сонце ще не сходило, чувся

глухий гомін моря. Максим в одну мить забув про свій сон, ніби йому нічого й не снилося, згадав про обнову, одкинув подушку. Штани лежали на місці, бравий вершник гнав кудись баского коня.

Максим задрімав знову. І знову чи то снилось, чи виділось насправді: заграла на сто золотих труб військова музика, вдарили барабани, і Максим побачив, що він зовсім не Максим, а найсправжнісінький генерал, і сидить він на баскому коні в яблуках, на ногах у нього справжнісінькі генеральські штани з червоними, як жар, лямпасами, тільки в чоботи взутися не встиг, просто босими ногами мусить ловити тепер холодні, сталеві стремена. Кінь, послушний вершникові, танцює на пляці, весело хитає гривастою головою, а Максим лівою натягує повіддя, а в правій високо тримає гостру шаблюку. Йому дуже хочеться озирнутись. Він знає, що за ним марширують оркестранти, виряджені в шиті золотом мундири, грають завзято, безупинно, а за оркестрою чітко відбиває крок піхота, за піхотою — кіннотчики вирають на сірих конях, а за ними, десь аж за горою, гримлять і дзвенять гусеницями танки. І все те послухне йому, Максимові, все підкоряється його волі, бо він тут найстарший, бо він генерал, бо на ньому розкішні штани з лямпасами, а в руках у нього гостра кавалерійська шаблюка. Йому дуже хочеться глянути на себе збоку, тим більше, що він може себе побачити, досить лише йому озирнутись. Але озиратись якраз і не можна, бо тоді . . . Що буде тоді, він не знає, але твердо усвідомлює — озиратися не можна . . .

І все ж він озирнувся. Побачив усе: і вершника генерала на красені-коні, в болгарських коротких штанах-шортах, але з червоними, як жар, лямпасами та гострою шаблюкою в руках, золототрубну оркестру, що в ритмі веселому дзвеніла під сонцем і хиталася, і піхоту бачив, і кавалерію, і танки. І дивувався тому дуже — як це так трапилось, що він, Максимко, вже виріс, вже став генералом, і де він собі штани отакі доп'яв, де шаблюку взяв гостру, коли на коні їздити вивчився?

Уважно почав приглядатися до самого себе і враз побачив, що той генерал — зовсім не він, не Максимко, а таки справжній генерал, з багатьма Золотими зірками, в дорогом мундирі і коротких Максимових штанах з широкими червоними лямпасами. І не зчувся, коли зникли з поля зору і оркестра, і піхота з кавалерією, і танки. Він бачив самі червоні лямпаси, штани з картинкою. Картинка та була живою: вершник-генерал стримував свого коня, а кінь все тупцював на місці, все намагався вискочити з рамки та помчати по безмежному полю, завезти геть Максимові штани, завезти так далеко, щоб уже ніколи їх не можна було розшукати.

Максимові стало не по собі, він хотів було покликати генерала, але язик присох до піднебіння, не слухався його, а тут враз знову звідкілясь з'явилася оркестра, задзвеніла тарілками, затягнула тонко флейтами і... розбудила Максима.

В сусідній кімнаті грало радіо. Звечора його забули вимкнути. Хтось прошльопав босими ногами, сіпнув за вимикач, радіо замовкло.

Максим уже не міг заснути. Витяг з-під подушки свої штани, довго їх розглядав та все думав. І чим більше дивився на штани, тим більше переконувався, що справді вони не звичайні, що носити їх Максимові ще рано і не до лиця. Такі штани носять лише генерали. І не звичайні генерали, а кавалеристи. Адже ж недаремно на кишені штанів пришита картина з відчайдушним вершником на баскому коні.

Неквапливо вдягнувся, обережно взяв свої штани, загорнув у газету і, скрушно зідхнувши, навшпиньках подибцював на веранду.

*

Генералові в цю ніч теж не спалося. Як і в усі попередні. Заплющував очі, намагався заснути, а перед очима пробігало минуле, пробігало швидко, невловно, перескакуючи з одного на інше. Згадував друзів юности і друзів останньої війни, згадував живих і мертвих, при чому загинулі завжди йому згадувалися лише як живі, він з ними міг розмовляти, звертатися до кожного, чути їхні відповіді, знаючи наперед, що хто відповідь і скаже.

А коли сон склеплював на яку годину повіки, генералові віділась війна. Війна важка, нестерпно важка і безконечна. Були в житті генерала не лише поразки і горе, була й радісна Перемога, яка увінчала собою все, відшкодувала всі страждання і рани. Але в снах він ніколи не радів, ніколи йому не було полегкості — снилося лише важке, сповнене фізичного болю і розпуки.

Цієї ночі йому снилися бої. Йшов він у атаку проти ворога. Йшов молодим, навіть юним, відчував у ногах, у кожному своєму русі залізну силу. І все ж іти йому було дуже важко, кожен крок уперед давався з неймовірними труднощами. Він кликав за собою бійців у червонозорих будьонівках, молодих заповзятих хлопців, а вони не могли ніяк пробитися до нього, бо ворог поливав усе навколо свинцем і чадними снарядами, бійці вмирили, вирватися на простір з-під того вогню не могли.

Генерал сердився на своїх бійців, сердився на самого себе. І якось глянув на все те стороннім оком, глянув і здивувався: то не він був на чолі того війська, а малий Максимко в своїх

модних штанах болгарського крою. Як могло трапитися таке, що на чолі атакуючого війська виявився не він, посивілий в боях, досвідчений генерал, а цей невгамовний, безтурботний хлопчисько? Відповіді на це питання не дждався генерал, бо в якусь мить збагнув, що Максимко це і є не хто інший, як він сам, загартований і обвітрений у боях генерал. І побачив у тому добру ознаку — не переможе нас ніякий ворог, коли вміємо отак молодіти, з старих і сивих перероджуватися на юних, але умудрених досвідом, відзначених твердістю бойового духу.

Не задумуючися, омолоджений генерал, немов на легких крилах, звівся на повний ріст, озирнувся на свою рать незліченну — «за мною, вперед!» Тисячоголосе ура відповіло йому, і пішли вперед бійці, і замовкли ворожі кулемети, зависли в небі нерозірваними страшні гарматні снаряди, нестримна сила пішла в наступ, і вже ніщо її не могло ні зупинити, ні перетяти їй шляху.

А попереду всього того війська він, генерал, на чорному баскому коні, хтозна-звідки і взявся тут на полі бою. Кінь загарцював під ним шалено, мчався вперед, бив могутніми копитами по ворожих зелених касках, іржав переможно на все поле, і те іржання відлунювалося десь у непроглядних хащах далеких лісів, у тінях нижніх перелісків.

Кулі, як бджоли, роїлися в повітрі, затріщали вгорі гарматні снаряди, і зрадливий шматочок металу влучив у генерала, віділив йому прямісінько в груди, в ту половину, де билося войовниче серце. І враз відчув вожак, що він зовсім не Максимко, що в нього не юначі сили, що тіло в нього важке і непокірне, а рухи незграбні, ноги неслухняні, і що падає він з того коня безсило на землю, падає довго, неймовірно довго, знаючи, що ніяка сила його не втримає.

Впасти йому не довелося. Прокинувся змокрілий, з тупим болем у серці. Бракувало повітря, розум в одну мить вирвався з бойової атмосфери, пройнявся тривогою, тією важкою тривогою, якою завжди проймається організм людини, хворої на серцеву недугу, в час приступу. Машинально потягся рукою до низенької тумби, намацав там потрібні таблетки, кинув до рота і застиг, ждучи полегшення.

Полегшення настало, але генерал уже більше не міг заснути, він просто побоювався того сну, якийсь час лежав, закривши очі, намагався пригадати, який сон йому видівся щойно, і ніяк не міг його пригадати до кінця. Повільно опустив ноги з ліжка, вдягнувся і повагом рушив з дому до синього моря.

Море невтомно бухало в берег, настирливо будило землю. І земля прокидалась. Вмивалась росою, дихала свіжістю гір, потягалась, розгортаючи серпанкові ковдри туманів, розплющувала очі і вдивлялась у золотий світанок, який надходив непомітно, але відчутно.

Генерал довго і вперто робив зарядку — згинав і розгинав довгі руки, крутив головою, пробував навіть бігати по зволоженої росою стежці і таки добився свого — тіло його ожило, омолодилось, стало легким і служняним, а серце заспокоїлось. Він забрів у море, довго там плюскотівся, бурунив воду, відпирхувався і вдоволено покашлював, якийсь час лежав на спині, немов у себе на ліжку, відпочивав і розглядав бездоння небес.

Повертаючися з моря додому, генерал зустрівся з Максимком.

— Молодчина! — похвалив генерал. — Правильно, Максиме! Справжній солдат мусить прокидатися рано, вставати разом з сонцем. На море поспішаєш?

Максимові була приємна ця похвала. Але він був і розчарований — чекав: генерал відразу ж зацікавиться тим, що в нього під пахвою, запитає про штани, а він заговорив зовсім про інше.

Генерал і справді забув про вчорашню домовленість: до дев'ятої нуль-нуль дати йому відповідь. Може, тому, що до дев'ятої нуль-нуль ще було далеко? Але все одно в Максима підупав настрої, і він, похнюпившись, слухав генералові похвали. І думав своє: може, не заводити більше з генералом мови про штани? Може, вчора він просто пожартував?

Вже збирався мовчки розминутися з сусідою, та раптом пригадав свій сон — немов наяву побачив генерала на сірому жеребці, в коротких болгарських штанах з широкими червоними лямпасами. Тепер він не сумнівався, що ці штани — дуже до лиця генералові, що без них він так і залишиться піхотинцем, ніколи не дослужиться до кавалерії. І всі сумніви розвіялися. Максимок рішуче подав генералові пакунок.

— Візьміть.

Генерал якусь хвилину уважно дивився на зсутулену поstatt хлопчика, обережно, мов побоюючись якоїсь каверзи, розгорнув газету. Сонце впало на його старече обличчя і засвітило вицвілі очі, розгладило густу павутину зморщок.

— Штани?

— А лямпаси мама вшиє. Вона мені не раз латала і штани й сорочки.

Генерал у лівій руці тримав штани, а правою згріб хлопчину за плечі, розчулено притиснув до своїх грудей.

— Ну, дякую. Повік не забуду твоєї доброти.

І глухо, якимось неприродно сміявся.

— Ну, що ж, хоч і рано, але ходім до штабу.

Вони вступили на осяяну сонцем та оздоблену плетивом молодого винограду веранду. Генерал хазяйновито розвішав на плетених лозяних стільцях своє купальницьке вбрання, ще раз оглянув Максимові штани.

— Штани першоклясні. Не штани, а розкіш. А кінь який, а вершник — очей не відведеш.

Максим і сам бачив, що тим штанам ціни немає. Мимоволі у серці ворухнувся жаль — адже віддав добровільно таку річ, та Максим швидко відігнав жаль від себе. Треба знати ще — кому віддає Максим свої штани.

Генерал тим часом роздумував:

— За такі штани нічого не жаль — всю піхотинську форму з усіма регаліями можна віддати. Та справа не в тому. Не спалося мені всенюк ніч — війна пригадалася, друзі-піхотинці в гості завітали, думали ми, думали, згадували-згадували — було про що згадувати...

Максимко насторожено слухав генерала — він ніяк не міг збагнути генералової розповіді: як це вночі до нього могли звернутися всі його друзі-піхотинці, розмовляти з ним і так швидко, ніким не поміченими зникнути, ніби їх тут і не було?

— Жаль мені, Максиме, стало рідної піхоти. Ну, як ти відцураєшся од неї, матінки, коли все життя протоптав по земельці, витер її коліньми і власним пупом, лаяючи по-пластунському, коли в тебе було стільки друзів, що їх вистачило і для того, щоб усі шляхи-доріжки їхніми могилами позначити? А лишилося ще більше, мабуть, дому такого не знайдеш, де б не було нашого брата-піхотинця. Думав я думав та й вирішив — залишитися вірним матінці-піхоті. Не для мене, видно, кавалерія і не мені красуватися в цих чудо-штанах...

Максим нарешті збагнув, до чого вся ця мова, і зідхнув з полегшенням.

— Так що спасибі, Максиме, за ласку. Я просто схвилюваний твоєю добротою, але носи сам на здоров'я свої штани та рости великий, а коли виростеш, то напевне будеш генералом, а воно трохи незручно генералові знімати штани з генерала...

Він сміявся самими очима. Максимові уявилося, як то генерал роздає генерала, і він розсміявся дзвінко, похитуючись вперед і назад. Сміявся так, що й генерал раптом відчув себе юним, повним сонця і сміху, і теж уявив собі картину перевдягання двох генералів і засміявся голосно, щиро, до сліз.

А Максима вже кликала мати. Певно до сніданку. І Максим, як завжди, не відразу почув її голос.

— Вас кличуть генерале, поспішіть, бо з жінками розмови короткі, їм мусять підкорятися не лише генерали, а й маршали.

Максимко рушив неохоче до дверей. Його зупинив генералів вигук:

— А штани? Генерале, ви забули своє обмундирування.

Максим тримав у руках обнову і вже бачив себе в ній.

— А з Дахом погуляти можна?

Дах спав у комірчині, спав міцно, аж поки не почув свого наймення. Відразу ж з'явився на поклик, весело забарабанив у

підлогу обрубком хвоста, засміявся лукавим оком з-під кудлатих брів.

— Дах до ваших послуг, генерале.

Вони зустрілися очима. На якусь мить і генерал і Максим відчували себе ровесниками, рівними, один подорослішав, а другий помолодів.

*

Після сніданку Максим, заарканивши Даха, вийшов з генеральської садиби. І на мить остовпів від подиву. Біля двору зібрався чималий гурт хлоп'ят, тут були всі вчорашні Максимові друзі, а з ними й новенькі. Більшість з них тримали на ремінцях або звичайних шворках великих і малих собак. Видно, в цей ранок жодному псові з селища не пощастило після безсонної ночі відіспатися.

— Максиме! — радо вітали Дахового провідника хлоп'ята. — Ходімо в гори.

— Ми борсукову нору знаємо, — хвалилися найзалекліші мисливці.

Дах, почувши про борсукову нору, войовниче гавкнув, заарканені пси здивовано дивилися на нього, явно заздрячи його войовничості та вмінню ходити в шорах.

— Вперед, Дах! В гори, — владно наказав Максим.

Дах лукаво підморгнув Максимові з-під волохатих брів, засміявся, глухо гавкнув і, приношуючись до невидимих слідів, рушив від двору.

Хлоп'ята почали підіймати своїх собак. Але ті і не думали доганяти Даха, впиралися передніми лапами, крутилися на місці, намагаючись вилізти з ненависної петлі, вирватися з нетвердих рук і чкурнути світ за очі, хай навіть з шворкою на шиї, деякі жалібно скавучали, щоб розчулити своїх дресувальників, а були й такі, що люто гарчали, погрожували своїм вожакам гострими вовчими іклами.

Дах весело біг поперед Максима, голосно закликаючи своїх співродичів наслідувати його приклад. І вони були змушені, підбгавши хвости, не відставати від хлоп'ячої ватаги.

— На борсука! — гукали з гурту.

Зустрічі давали мисливцям дорогу.

Біля загорожі, в затінку дерев, у глибокій задумі стояв генерал. Примруженими очима дивився на хлоп'ят і посміхався власним думкам.

(«Жовтень», ч. 2, 1966)

РІЧАРД ВІЛЬБЕР

ДЕРЕВО ПЛАВНИКА

В гаях, колись, ці реліквії знали
скупчене, тихе зростання —
що лежить тут, як шлак із старої
машини бід;

твердили щорічним збільшуванням
тісне своє існування,
і лиш власну природу вбирали
у зелень віт.

Може для міст сімох, чи для війни
самотність їм забрали —
стругали на щогли, тесали на
борт, весло;

хоч у довгих, безметних плаваннях
безодні їх розтрясали,
суднам служили вони, аж море
їх рознесло.

На загальності вод великій тоді
блукала їх одність, —
але глибин спільний знаменник
їх не скорив;

тільки плинно різьбили їх, гладили
струмені водні,
і прилив вузластий, плутистий
гарно їх зрив.

Їх занесло, де бурун вирує та б'є об
берега грань шорстку,
срібно дзвеніли, як море їх мчало
на скель масив.

І ось лежать — корони, скіпетри дивні
на золотім піску —
покручені, скорчені, але заслужено
повні краси.

В час наш невинних безводних зречень,
в мокрих змовах на гріх,
хай будуть знаками емблеми ці княжого
розсуду й мір,

що до бездомних добились руїн, крутились
на верстатах морів,
та проте зберегли свій уроджений
фібрів узір.

Переклад з англійської
Богдана РУБЧАКА

До Франкової річниці

ЙОЗЕФ ГАН: ЗНОВУ ТРАКТАТИКИ І БРОШУРКИ

(До 28 травня 1966)

...Гей брати! В кого серце чистее,
Руки сильніі, думка чесная, —
Прокидайтеся!

Іван Франко

Така доля судилася великим чи славетним першого-ліпшого народу, що їх передусім возвеличують. Більше лихо в тому, що їх (як за своєрідним календарем історичної слави) — періодично святкують. Коли дату народження поета чи вченого вкриває столітня патина (при даті смерті може вистачати вже п'ятдесятки), вибухає організоване захоплення. Сумна компенсація за те, що їм при житті випадало так мало радостей. Фахівці-вчені змагаються у вишукуванні мудрих думок, преса пишається святочними статтями, організовані громадські врочистості роблять своє для популяризації ювілята; люди впиваються його заслугами (зрештою, докладно їх не знаючи), вже з самого факту приналежності до спільної з ним рідної мови й народу почувають себе особливо вшанованими і впадають в екзальтацію. Пошта видає спеціальні марки.

Як одначе стоїть справа виконання справжнього обов'язку супроти відійшлого національного героя, це вже інше питання. У дійсності він найкраще був би вшанований студіюванням і критичним заглибленням у те непроминальне, що лишається від його життєвого дорібку. Але це робить лише неймовірно мале коло людей. Звичайно ж, воно виступає при громадських інсценізаціях національного себевиявлення тільки десь геть на другорядному пляні. Бо й ювілеї відбуваються за власними законами.

Цим законам мусить бути підлеглий цього року ще раз Іван Франко. Він має при цьому, сказати б, щастя в нещасті. Доля уділила йому (від 15 серпня 1856 до 28 травня 1916) не повних шістдесят років життя. Між століттям від дати його народження і п'ятдесятою річницею смерті пролягає таким способом рівно одне десятиліття. Його зірка мусить українському народові особливо яскра-

во світити в період від 1956 до 1966 року. Достатньо часу, щоб святкувати й ушановувати. У десять років є можливість зручно розкласти й виконання всіх зобов'язань супроти нього, тобто плекання й дальшого дослідження його спадщини. Таки вибраним усміхається богиня Фортуна щойно по смерті. М. Грушевському (народився 29 вересня 1866) в багатьох відношеннях випадає гірше.

Отже тепер питання, як Франка будуть вшановувати.

Розгін від 1956 року мусів би тепер, по павзі, як на око сторонньої людини, завершити ювілейне десятиліття кінцевим акордом.

Поза сумнівом у Києві (як і по всьому Радянському Союзові) щось відбудеться знову. Хто перегортає анонси видавництв радянської України, той дістає щонайменше враження наукового плянування. Децю солідне вже вийшло. Тож почекаємо, що ще вилупиться з того яйця. Поза тим на офіційному Франковому фронті барабанять звичайно на кілька октав нижче й голосніше. Правдоподібно із звичним нагинанням (Франко революційний демократ, Франко атеїст-соціаліст, Франко український мученик) на користь великого Радянського Союзу.

Але що робитиме еміграція?

Не може ж так і окошитися на збірникові «У століття народин Івана Франка» («Записки НТШ», 166, 1957) чи поганому виборі з його творів (1956) і різних повчальних статейок того таки року.

Франко був людина з багатьма голосами. Багатоголосо гукав він у вуха свого народу в хащах своєї доби. На багатоголосий поклик має бути багатоголосий відгомін. Так бодай твердить приказка. Одначе дійсність вносить у неї свою корективу: мав би прозвучати відгомін... Тож наставляймо вухо, щоб почути луну...

Можливості еміграції, природна річ, подвійно обмежені. Ніхто не буде сподіватися від неї повного видання творів Франка з участю легіону фахівців, вартістю на мільйон марок. Але лишається ще багато іншого. Тож мусіло б бути щось зроблене, коли досі ще нічого ніяк не сталося.

Може, станеться якась велика різдвяна несподіванка просто серед літа. Українська еміграція подолає свій духовий провінціалізм і партикуляристичні пристрасті, щоб бодай у цьому одному випадкові показати міжнародному духовому світові свою національну єдність і спроможність на справжнє діло ціною однієї такої жертви. Чи Франко не вартий цього?

Дивись, може, Trinitas-Quadrinitas Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Філологічною секцією якого Франко керував довгі літа і в його видавництві появилися всі його наукові праці, вже взяло ініціативу в свої руки. Як читати клятви, обіцянки й запевнення його представників на могилі Франка, Науковому Товариству ім. Шевченка й не лишається іншого вибору.

Отже, слід думати, централья в Сарселі вже діє. Вона порозумілася вже з УВАН у Сполучених Штатах, з Домом української науки в Мюнхені і всіма національними, церковними (уніятськими й православними) та іншими об'єднаннями — від Сарселю до Сарселю. Мабуть, уже лежать давно понаддостатні фонди для гідного проведення ювілею. Гроші зібрані. Можливо, друкарські машини вже викидають відповідні публікації.

Ми маємо на увазі товстий том досі не опублікованих листів, біографічних документів і звідомлень галицьких шпигунів з віденських архівів про політичну діяльність Франка. Першу спробу біографії щонайменше на 600 сторінок. Вичерпну розвідку про його значення як славіста. Вкрай потрібне перевидання його легенд і апокрифів у п'ятьох томах. Перевидання журналу «Житє і слово» цілїстю чи в скороченні. Про видання ще іншої літератури у формі справді святочної появи з участю чужоземних фахівців. Багате поле діяльності в рамках можливостей. Річ самозрозуміла, що й українські видавництва (хто знає їх число?) беруть участь у цьому ділі.

Але Франко не був лише вченим. Він, поруч багато чого іншого, добрих двадцять літ боровся в душі своїх соціалістичних, демократичних, антиавстрійських переконань за національні інтереси галицьких русинів. Правда, зовсім у душі незалежної особовости, часом шорстко і вперто. Ці його переконання в рамках далеко не застиглого політичного світогляду спричинилися до того, що Франка ще за його життя перемелювали в ідеологічних жорнах його сучасники. Нарочиті мельники його таки непогано зрешетували, і не виключно тільки як політичного противника. На їх рахунок лягає, наприклад, унеможливлення йому акедемчної діяльності. Охоче згадувані як спричинники всіх нещасть поляки були використовувані тільки як виконавці бажань підбурювачів і зацікавлених з свого власного табору. Усе це мусить бути колись вичерпно сказане без страху перед історичною правдою і чистотою власних риз. Українські публіцисти (за «Енциклопедією Українознавства» їх має бути дуже багато) були б найбільше покликані до цього. Кому ж, як не їм, наслідувати великий приклад Франка. Чи вони так і зроблять? Оскільки досі це ще не сталося, може, станеться воно у найближчі тижні? Чи, може, Франко як публіцист не зовсім уміщається в усталене кліше *laudandi laudatoris* галицько-русинської минувшини? Хто не хоче говорити комусь надогоду, тому завжди важко. Навіть росіян не викидав Франко на відомий смітник під назвою «москалі». А хто сьогодні прочитав би тут власні розповіді українця Франка про стан Галичини під Францом Йозефом, того запідозрять як замаскованого агента чи такого, що хоче закаляти українське гніздо. Таке просто «не подобається».

Отже як публіцисти вшановуватимуть Франка? Припустімо, що вони ґрунтовно ознайомилися з його статтями. Всю решту визначить

барометр їхньої цивільної відваги. За наявних обставин існує багато можливостей. Можна казати правду, без уваги на те, подобається вона кому чи ні. Можна говорити (сьогодні гарантовано без жодної небезпеки) про Франка як великого демократа і з пристойною мовчанкою оминати два інші компоненти. Можна писати нечлено-подільні загальники: звичайно... з другого боку... розуміється... хоч все таки... однак... не зважаючи на... Можна так довго розважати, як найкраще б зробити, аж доки взагалі не буде ніщо написане. Останнє теж одна з випробуваних метод.

У кінцевому рахунку Франко був взагалі — велика людина. Як ушановуватимуть його як такого? Щоб це передбачити, не треба бути пророком, бо воно й так відоме. Когось взагалі хвалити, до того ж і цілком справедливо, справа не важка. Тут уже щось появиться друком. Передусім відомі брошури й трактатики (Ukrainian Trade Mark) обсягом на 8-32 сторінки, власним накладом. У них не буде нічого нового, а хто докладно поразував би, скільки разів у них буде потурбований «великий Каменяр», і за кожен раз одержував би гріш, той став би багатою людиною. Еміграція ще має своїх майстрів пера, вони не закопають свій талант і вимолочуватимуть кулететні черги фраз, аж солома летітиме під сволок:

«Іван Франко — це велетень української літератури й української науки. Його ім'я золотими буквами буде ясніти в історії української культури. Весь свій вік присвятив він службі для свого народу, віддаючи йому працю всього свого життя. У висліді його муравлиної праці при великим небуденнім обдаруванні появились в українській літературі в ділянці поезії й прози твори першорядної літературної цінності та наукові праці, що добули письменникові ім'я поза межами України. Визначився також як меткий, всебічно зацікавлений журналіст і глибокий літературний критик, якого критичні оцінки залишаються в тривкій вартості в українській критичній літературі».

Це вимолочене в поті чола зерно в сумі дасть повний міх зовсім нових думок, якщо припустити, що хтось би всі ці поеми міг перечитати.

Звичайно і в газетному лісі зчиниться потужний шум. Урочисті статті з стандартними портретами Франка пахнутимуть ладаном. Щось як секуляризована литургія на ротаційному папері. Та й хто робив би за таке закид редакторам? Усе в порядку.

Навпаки, не буде в порядку, якщо брошури й статті (поминаючи хібащо окремі білі ворони) правдоподібно лишаться єдиним помітним наслідком Франкового ювілею. Пардон! Відбудеться ще кілька «академій» з урочистими промовама, музикою й гарними віршами. Ми пережили це й у 1956 році...

Не буде в порядку, що святкуватимуть Франка у ворожому йому душі, уникаючи суперечки з ним. Весь його життєвий дорібок

так само вимагає критичного підходу, як він сам критично змагався з суперечностями. Не буде в порядку, що Франкові-славістові не буде віддано належної уваги (з українського боку, звичайно), бо ж серед усієї еміграції немає жодного молодого франколога, що, з дозволу сказати, є ганебне. А якщо вони мали б бути, то де їхні праці?

Ми готові, посипавши попелом главу, каються, якби побоювання, висловлені в цих нотатках з елеґійним відтінком, не підтвердилися. Вони писані під травмою, що егоїзм незчисленних регіонально, політично й церковно строкатих і дрібнострокатих групок провалить блискучу нагоду задокументувати національну одностайність. Здається, що фронти безнадійно задубіли. Хто спостерігає невігойне роздрібнення українських публікацій за кордоном, тому стискається з болю серце. Щоб тут панував закон, проти якого якась національна група на еміграції була безсила, це спростовується прикладом поляків. Але й на цей приклад самозрозуміло знайдеться заперечення: «У поляків зовсім інші умови». При тому забувають, що не умови творять людей, а люди умови.

Українці творять свої власні умови. У них накреслюються ознаки початку кінця.

Тому й лишається надія лише на невелике коло тих, хто вшановує Франка не періодично й периферійно, а по-справжньому. Сюди належать усі ті, хто інтенсивно працює над його творами, навіть якщо інші розклепують ковалєвого сина на ковадлах своїх амбіцій.

Wer wird nicht einen Klopstock loben?
Doch wird ihn jeder lesen? — Nein.
Wir wollen weniger erhoben
Und fleißiger gelesen sein.

Щоб Франка пильніше читали перед 1956 і після 1966 року, — таке тільки й лишається побажати до його ювілею. А більшого, здається, він і сам ніколи не хотів.

**БОГДАН КРАВЦІВ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ
ІВАНА ФРАНКА
І РАДЯНСЬКЕ ФРАНКОЗНАВСТВО**

Питанням формування світогляду Івана Франка, розвитку його суспільно-політичних поглядів віддано в радянському франкознавстві багато уваги: і в загальних дослідженнях біографії і творчості поета, і в ряді монографічних праць про його світогляд, як, наприклад, М. С. Возняка, О. Г. Білоуса, А. Брагінця, Є. П. Кирилюка, П. Колесника, М. Климаша та ін. Але, не зважаючи на велику кількість бібліографічних позицій у цій ділянці франкознавства, вивчення суспільно-політичних поглядів І. Франка, особливо його думок про соціалізм і марксизм, залишилося дуже фрагментарне і довільне. Ні в одній із франкознавчих праць на цю тему досі не було навіть спроби висвітлити питання світогляду Івана Франка повністю, згідно з фактами всього його життя й літературної, публіцистичної і наукової творчості.

Стан і тенденції в цій ділянці дуже прикметні для можливостей і обставин, у яких доводиться працювати не тільки радянським франкознавцям, але і всім радянським літературознавцям і дослідникам взагалі. У розгляді суспільно-політичних поглядів Івана Франка, у висвітленні його світоглядного розвитку усі автори без винятку примушені обмежуватися тільки... раннім періодом літературно-публіцистичної і громадської діяльності Івана Франка, першими сімома роками його, скажім так, суспільно-політичної свідомості. В цьому відношенні наступні роки життя Івана Франка, понад тридцять літ його зрілого життя, багатого на літературну і публіцистичну творчість і громадську активність, коли не лише розвинулися, але й устійнилися його суспільно-політичні погляди і оформився остаточно його світогляд, вилучені здебільшого з поля зору радянських франкознавців. Якщо декотрі з дослідників згадують, цитують чи й коментують пізніші думки І. Франка про соціалізм, особливо ж про марксизм, то роблять це дуже односторонньо і тенденційно, вириваючи довільно ті думки із цілого тексту тих чи інших писань, промовчуючи їх основний напрямок і зміст, ігноруючи, а то й фальшуючи справжні Франкові погляди.

У дослідженні світогляду Івана Франка ще найбільше наукової ґрунтовності і чесності виявив франкознавець старої західноукра-

---

Стаття є скороченим варіантом передмови Б. Кравцева до збірки статей Івана Франка «Про соціалізм і марксизм», що незабаром має вийти у видавництві «Пролог».

їнської школи (померлий 1954 року) Михайло С. Возняк, автор понад 100 статей і праць про різні аспекти творчої спадщини Івана Франка — з усіх періодів його життя. Знаючи до подробиць Франкову біографію і все те, що він писав на суспільно-політичні теми, з одного боку, і орієнтуючись у настановах та вимогах радянської науки, з другого — Михайло Возняк, мабуть, свідомо вузвиз рамці вивчення Франкового світогляду. Виключно раннього періоду діяльності Івана Франка, себто 1876-82 років, стосуються такі праці акад. М. Возняка, як друквані ще за життя дослідника в різних виданнях статті: «До соціалістичного світогляду Івана Франка», «Енгельс у Франковому перекладі», «Розділ Марксового „Капіталу” в перекладі Франка» та інші, як також три більші дослідження, зібрані в книжці «Нариси про світогляд Івана Франка» (в-во Львівського університету, 1955), особливо написана на основі документів з 1878-81 років і вміщена в цій збірці розвідка «Формування світогляду Івана Франка» (стор. 145-194). Не вийшов поза рамці згаданого періоду акад. М. Возняк і в пізніших своїх працях, написаних уже за радянського часу, зокрема в опублікованій посмертно монографії «Велетень думки і праці. Шлях життя і боротьби Івана Франка» (ДВХЛ, Київ, 1958). У всій книзі, що має понад 400 сторінок, немає і згадки про важливі для Франкового світогляду статті про соціалізм, написані на вершинах його творчого росту — в 1896-1907 роках.

Такої настанови: обмежуватися у розгляді питань про формування Франкового світогляду раннім періодом його діяльності, дотримуються в основному й інші радянські франкознавці, наприклад, Олексій Г. Білоус у брошуркових дослідженнях «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка» (Київ, 1949) та «Світогляд Івана Франка» (Київ, 1956), А. С. Брагінець у праці «Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка» (Львів, 1956), Євген Кирилук у монографії «Іван Франко» (Київ, 1956), Петро Колесник у монографії «Син народу» (Київ, 1957).

На відміну від акад. М. Возняка, що взагалі волів не згадувати пізніших писань І. Франка про соціалізм, вони здебільшого цитують декотрі думки з тих писань, але не подають їх назв, інколи навіть і назви періодичного видання, в якому вони були надруковані. До того ж цитати з Франкових праць і статей повіривані так, що цілком заперечують і зміст і основну тенденцію Франкового викладу. Таку ж «методу» висвітлення Франкового світогляду прикладає і Марія А. Климас у монографії «Світогляд Івана Франка» (Київ, 1959, 347 + 5 стор.), особливо в розділах «Соціологічні погляди Івана Франка» та «Погляди Івана Франка на соціалізм», цитуючи такі Франкові статті, як «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897) чи «До історії соціалістичного руху» (1904).

Конечність поставити вивчення суспільно-політичних поглядів І. Франка на ширшу основу висловив тільки автор статті «Деякі питання соціалізму в публіцистиці Івана Франка 70-80-их років XIX

ст.» (у виданні «Іван Франко. Статті і матеріали», Збірник сьомий, в-во Львівського Університету, стор. 95-112) А. Пащук, пишучи, що в згаданих у названій статті «дослідженнях більше уваги звертається на питання популяризації і пропаганди ідей соціалізму в діяльності І. Франка, висвітлюється переважно його роля в пропаганді ідей марксизму. Що ж до викладу соціалістичних поглядів Франка як певної цілісної системи, то в цьому відношенні спеціальних праць нема. А між тим це питання дуже цікаве і важливе. Його вивчення допомогло б ґрунтовніше висвітлити світогляд Франка в цілому». Проте, ставлячи таку слушну вимогу, А. Пащук теж обмежується, як показує заголовок і зміст названої статті, знову ж таки тільки раннім періодом діяльності І. Франка...

Але навіть у вивченні й висвітленні світогляду І. Франка у його ранній період — і акад. М. Возняк й інші радянські франкознавці дуже односторонні і тенденційні. Цілком необґрунтовані висновки їх зроблені з розгляду здебільшого не опублікованих самим І. Франком чернеток, перекладів і оригінальних писань 1876-82 років, наприклад, що: «для вироблення світогляду письменника це були вирішальні часи» (пор. передмову до збірки статей М. Возняка «Нариси про світогляд Івана Франка», стор. 3); що І. Франко, «вивчаючи твори наукового соціалізму і популяризуючи їх на Україні», «у своїй ідейній еволюції дуже близько підійшов до марксизму» (пор. О. Г. Білоус «Світогляд Івана Франка», стор. 3), і що «В перетворенні капіталістичної дійсності на соціалістичну І. Франко відстоював шлях революційного насильства над буржуазією» (пор. М. Климаш «Світогляд Івана Франка», стор. 255). Категоричним запереченням цих та багатьох подібних висновків можуть бути не тільки статті І. Франка з пізніших десятиріч його діяльності, але й навіть факти з раннього періоду його діяльності, вирізняваного радянськими франкознавцями.

Іван Франко був людиною живою, із широким діапазоном громадських і політичних, літературних і наукових зацікавлень. Факт, що Франко «ще до першого арешту, тобто, 1876-1877 року... читав Маркса», як це підкреслює Є. П. Кирилюк у монографії «Іван Франко» (стор. 14), ще не доводить Франкового «наближення до марксизму». Ніяким доказом про популяризацію і поширювання Іваном Франком ідей Маркса і Леніна на Україні не може правити й те, що І. Франко «думав дати переклад 24 розділу першого тому „Капіталу“ Карла Маркса» і що частина чернетки цього перекладу збереглася в архіві Франка під ч. 429 (пор. М. Возняк, «Нариси...», стор. 173-174): цей уривок перекладу був опублікований М. Возняком щойно у львівській «Культурі» 1926 року (ч. 4-9). Те ж саме було і з «Енгельсом у перекладі І. Франка». Приписувана М. Возняком І. Франкові і передруковувана на першому місці в різних радянських виданнях праця Франка «Про соціалізм», видана в Ляйпцігу 1878 року, була написана І. Франком анонімно для польських

робітників під назвою „Katechizm socjalistyczny“. Вона була надрукована в зробленому М. Возняком українському перекладі знову ж таки аж 1926 року, десять літ після смерти Івана Франка, в збірнику п. н. «Іван Франко», що його видала «Книгоспілка». Складена в грудні 1881 року Іваном Франком разом з Болеславом Червенським «соціалістична програма» під назвою «Чого хоче „галицька робітнича громада”» була написана по-польськи для польського соціалістичного видання „Prasa“. Український текст цієї програми теж залишився тільки в рукописі, збереженому в архіві І. Франка під ч. 222 (див. М. Возняк, «Нариси...», стор. 178-180), і був опублікований М. Возняком аж у грудні 1924 року в журналі «Культура» і згодом у збірці «Іван Франко» (в-во Книгоспілка, 1926). Усі ці факти доводять, що висновки радянських франкознавців про популяризацію і поширення І. Франком творів наукового соціалізму на Україні (пор. О. Г. Білоус, «Світогляд...», стор. 3) чи про Франкову «ролю в пропаганді ідей марксизму» (пор. А. Пащук, «Деякі питання соціалізму», стор. 95) не відповідають дійсності.

Цілком не згідні з фактами твердження радянських франкознавців про позитивне ставлення Івана Франка до «наукового соціалізму» Маркса та Енгельса і до проголошуваного ними шляху «революційного насильства над буржуазією». Проти цього роду «ідей» висловлювався І. Франко уже навіть у згаданих вище писаннях раннього періоду своєї діяльності. У пізніших статтях Іван Франко не тільки подає критичну оцінку ідей і метод «соціал-демократичного» марксизму, але відкрито й виразно засуджує їх, обстоюючи водночас ідею правдивого, гуманного соціалізму — будуючого братерства людського.

Що розумів Іван Франко під словом «соціалізм», яким змістом наповнював він це поняття, — показують ґрунтовно і всесторонньо Франкові статті на тему антигуманних ідей Маркса й Енгельса, про тоталітарні тенденції їхнього «Комуністичного маніфесту» тощо. Ці статті написані й опубліковані І. Франком для широкої читацької громади в 1896-1907 роках. Погляди, викладені там, він обстоював і в пізніших своїх писаннях аж до самої смерті. Зміст цих статей, негативний у відношенні до марксістського «соціалізму», не дає можливості радянським редакторам і видавцям передруковувати їх у радянських виданнях. Тому вони їх із Франкової літературної, публіцистичної і наукової спадщини вилучають або відповідно препарують, викреслюючи із них найсуттєвіші для світогляду Івана Франка частини, розділи й уступи.

Обов'язкова з цього погляду настанова режимної цензури у відношенні до творчої спадщини Івана Франка виявлена дуже характерно в доборі і публікації в радянських виданнях Франкових статей на суспільно-політичні теми. Не беручи до уваги виданих у 20 роках цього сторіччя збірників стосовних праць Івана Франка, останнім часом, особливо у зв'язку із сторіччям з дня народження

І. Франка, опубліковано три такі збірки: «Іван Франко. Публіцистика. Вибрані статті» (ДВХЛ, Київ, 1953, 155 + 5 стор.), «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори» (ДВХЛ, Київ, 1956, 498 + 2 стор.) та XIX том видання «Іван Франко. Твори в двадцяти томах» (ДВХЛ, Київ, 1956, 302 + 2 стор.), до якого увійшли Франкові «Філософські, економічні та історичні статті».

В усіх трьох збірках Франкових статей і праць на суспільно-політичні теми вилучено з публікації цілий ряд статей або їх частин, важливих для вивчення Франкового світогляду. Перелік цих вилучень або оперованих статей Івана Франка ще більше показовий для злиднів радянського франкознавства, спричинених режимним тиском, ніж згадані вище праці радянських франкознавців про світогляд Івана Франка.

Ні в одному із трьох згаданих збірників суспільно-політичних статей Івана Франка не передруковано взагалі незвичайно важливої для висвітлення світогляду І. Франка і його ставлення до соціал-демократичних доктрин Маркса й Енгельса його праці, що нею була рецензія на книжку Юліяна Бачинського „Ukraina irredenta“ (Львів, 1895), надрукована під такою самою назвою у видаваному І. Франком журналі «Жите і Слово» (1895, том IV, стор. 471-483). Повний текст цієї статті був опублікований на еміграції у виданій у суспільно-політичній бібліотеці «Прологу» збірці документів і матеріялів до історії української політичної думки п. н. «Вивід прав України» (Нью-Йорк, 1964, стор. 115-138). Хто ознайомився з цією статтею, може ствердити, що причин поминення цієї Франкової рецензії в радянських виданнях треба шукати в її змісті.

У цій рецензії Івана Франко виступив уперше з гострою критикою «русько-українських соціал-демократів та „консеквентних” марксистів» і їх намагань «погодити космополітичні доктрини соціальної демократії з українським націоналізмом, марксистський „матеріялістичний світогляд” з даними української історії». З їдкою іронією писав Іван Франко, що автор рецензованої книжки, Юліян Бачинський, «без ніякого майже застереження оперує соціал-демократичними термінами „буржуазія”, „пролетаріят”, так немов би ці соціальні типи в Галичині виступали так часто, як у Марксовім „Капіталі”. За приводом Енгельса та Кавцького, — каже Франко, — автор викладає „матеріялістичний світогляд”, в якому знаходяться готові форми для вияснення найскладніших явищ історичних: релігія — се витвір буржуазії, національність — се витвір буржуазії, національна держава — се витвір буржуазії і т. д. А все се залежить від форми продукції, є тільки її виразом. Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок — і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, то се те, що при помочі сього світогляду вся будучина відкрита перед тобою, мов на долоні. Приємно поговорити з таким чоловіком. Тільки

не треба занадто запускатися з ним у історичні та статистичні дискусії...»

Зовсім не передруковують у радянських виданнях також і важливої для висвітлення суспільно-політичних поглядів Івана Франка статті «Соціалізм і соціал-демократизм», що була опублікована теж у видаваному ним журналі «Жите і Слово» (том VI, 1897, стор. 265-292). У цій доповіді Іван Франко висловлює, — на основі праць В. Черкезова й інших західноєвропейських дослідників розвитку соціалістичних ідей і соціалістичного руху, — ґрунтовну критику «наукового соціалізму» Маркса й Енгельса, показує ненауковість, а то й абсурдність самого поняття «науковий соціалізм» і заперечує такі уявні «відкриття» Маркса й Енгельса, як застосування ними діалектичної методи до соціологічних дослідів, виявлення т. зв. надвишки вартости, «закону» про концентрацію капіталу, як також їхні теорії про «матеріалістичну концепцію історії» та «всевладність держави».

Цитуючи виступи західноєвропейських публіцистів і посилаючися на опубліковані ним же в журналі «Жите і Слово» (1897, кн. 1, стор. 16-31 і 190-200) переклади статей Джорджа Бернарда Шов і Белфорда Бекса про «Фабіянців і фабіянїзм», Іван Франко закінчує свою статтю про «Соціалізм і соціал-демократизм» висновком, що «такі удари для людей, прихильних соціалізмаві, йдуть тепер чимраз частіше, і нам здається се об'явом вельми корисним: правдивий соціалізм, ідея будучого братерства людського може тільки виграти на тім, коли люди позбудуться ілюзій і хибних доктрин».

Згадуючи тільки коротко назву цього Франкового трактату, автори колективної статті про І. Франка в «Українській Радянській Енциклопедії» (том 15, стор. 356) пишуть, що Франко виявив у цій праці... «непоследовність і національну обмеженість». Справжню «діалектичну» еквілібристику виявила в короткій згадці про цю Франкову статтю М. Климась («Світогляд Івана Франка», стор. 231), кажучи, що в ній «І. Франко визначав соціалізм як такий лад, що, знищуючи привілеї, поневолення і визиск, забезпечить одиницям і цілим народам якнайкращий розвиток», і не згадуючи ні словом, що Франко не прикладав цього визначення соціалізму до соціал-демократичної доктрини Маркса й Енгельса.

Дуже своєрідно повелися, без усякого сумніву під тиском режимної цензури, редактори радянського видання «Іван Франко. Твори в двадцяти томах» (К., 1950-1956) із передмовою до відомої збірки І. Франка «Мій Измарagd», що була видана 1897 року у Львові з датою 1898 року. Передруковуючи цю, датовану 15 листопада 1897 року, передмову в XI томі названого видання, окремо від текстів збірки, серед приміток (на сторінках 504-506), вони, без будь-якого пояснення, викреслили, зазначивши це викреслення тільки крапками, цілий передостанній уступ із категоричним засудженням марксистської соціал-демократичної доктрини, що її уже тоді Іван Франко ви-

значав, як «релігію, основу на догмах ненависти і клясової боротьби». Ця передмова була друкована повністю в усіх виданнях і передруках Франкового «Мого Ізмарагду», і її не торкалася ні австрійська, ні російська за царату, ні навіть радянська цензура до 1930 року. Текст уступу цієї передмови, викресленого теперішньою радянською цензурою 1952 року, такий:

«Жорстокі наші часи! Так багато недовір'я, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже й маємо!) формальну релігію, основу на догмах ненависти та клясової боротьби. Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії, і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміло свій стяг старого ширлоудського соціалізму, опертого на етичним, широко гуманним вихованню мас народних, на поступі й загальнім розповсюдженню освіти, науки, критики, людської та національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі провідирів, не на бюрократичній регламентації всеї людської будучини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої „світлої“ будучини».

Висловлені в цьому уступі передмови до «Мого Ізмарагду» із подивугідною передбачливістю думки Івана Франка цілком однострункі із його поглядами, що були викладені в опублікованій ним того ж 1897 року статті «Соціалізм і соціал-демократизм», зазнають рестрикцій не тільки з боку режимної цензури. Їх обминають, наче вогонь, також і радянські франкознавці у своїх біографіях І. Франка і монографіях про нього. А коли й згадують це місце передмови, то в такий спосіб, що його можна визначити тільки як свідому фальсифікацію. Показовий приклад цієї методи можуть становити зауваження П. Й. Колесника в «літературному портреті» п. н. «Іван Франко» (в-во «Дніпро», К., 1964, на стор. 81), що, мовляв, «у передмові до „Мого Ізмарагду“ чуються скарги поета на „жорстокі часи“, на „адептів клясової боротьби“, що сіють між людьми ненависть, розбрат. До цих скарг слід підходити історично. То був виступ проти спекуляції марксистською ідеєю клясової боротьби з боку різних політиканів, які бачили в ній антигуманістичний, людоненависницький зміст». Крім того, що в наведеному нами дослівно уривку із Франкової передмови взагалі немає цитованих П. Колесником слів «адепти клясової боротьби», висловлені там Іваном Франком думки цілком протилежні до тих, що їх приписує йому П. Колесник. Антигуманістичний, людоненависницький зміст в «марксистській ідеї клясової боротьби» бачили не якісь там «різні політикани», але сам таки Іван Франко! Доказом цього може бути не тільки уступ Франкової передмови, викреслений радянськими цензорами (коли б було так, як пише П. Колесник, то його не треба було б взагалі викреслювати...), а й усі тогочасні Франкові писання на суспільно-політичні теми, що їх теж вилучають із публікації в радянських виданнях.

Не передруковують редактори і упорядники сьгоднішніх видань

Франкових творів також і статті-рецензії І. Франка на книжку А. Фаресова «Народники и марксисты», видану в Петербурзі 1899 року, надрукованої у редакціях Іваном Франком «Літературно-Науковому Віснику» (Львів, 1899, кн. 6, стор. 186-188). Причин, чому викреслюють цю критичну працю із Франкової публіцистичної спадщини, треба шукати теж у її змісті: в цілком негативному ставленні Івана Франка до марксистських соціал-демократичних теорій і тенденцій. У цій статті, як і в попередніх і в пізніших, І. Франко писав про «догматичність тез» і «ніби наукову фразеологію» соціал-демократичних визнавців і послідовників Маркса й Енгельса і стверджував, «що соціал-демократизм... являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура», «бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили, і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає їх від праці на рідному ґрунті».

І саме в цій статті Франко засуджував марксистську «безглузду й антигуманну доктрину» і марксистів за пропагований ними «конечний і єдиноспасительний (по Марксовому рецепту) процес пролетаризації селянських мас, котрі, мовляв, тільки тоді будуть дозрілі для поступу і для соціалізму, коли цілком щезнуть з лиця землі яко самостійні господарі, а всі поробляться наймитами, фабричними робітниками й пролетаріями...»

Згадавши тільки назву цієї рецензії, автори статті про І. Франка в Українській Радянській Енциклопедії (т. XV, стор. 356) не змогли знову ж нічого більше сказати, як те, що Франко виявив у цій праці «непослідовність, національну обмеженість». Інші радянські франкознавці стараються здебільшого не згадувати цієї Франкової рецензії — так, наче б її не було взагалі.

Як і з передмовою до «Мого Измарагду», повелися радянські редактори і цензори також із статтею І. Франка «Поza межами можливого», що її він надрукував у львівському «Літературно-Науковому Віснику» (1900, кн. 10 за жовтень, стор. 1-9). У цій статті, повний текст якої поміщено у збірці «Вивід прав України» (в-во «Пролог», Нью-Йорк, 1964, стор. 139-153), Іван Франко виразно сформулював ідеал національної самостійности України, разом із тим відкидаючи рішуче марксистський економічний матеріалізм і фаталізм, «виплоджений матеріалістичним світоглядом». Передруковуючи цю статтю І. Франка у виданні: «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори» (Держ. в-во політ. літератури, К., 1956, 353-359 стор.), упорядники пропустили, зазначивши крапками, визначальну для змісту всієї статті кінцеву частину із таким висновком:

«Ідеал національної самостійности в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас покищо, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами і що тільки від нашої свідомости цього іде-

алу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки. Виплоджений т. зв. матеріялістичним світоглядом фаталізм, який твердив, що певні (соціяльні, а разом з тим і політичні) ідеали мусять бути досягнені самою іманентною силою розвою продукційних відносин, без огляду на те, чи ми схочемо задля цього кивнути пальцем, чи ні, належать сьогодні до категорії таких самих забобнів, як віра у відьми, нечисте місце і фєральні дні».

Здійснюючи таку вівісекцію над живим тілом Франкової статті, що її до інших видань творів І. Франка, зокрема до 20-томного видання, взагалі не влучено, і викреслюючи з неї думки, суттєві для суспільно-політичних поглядів Івана Франка, режимні франкознавці відважилися подати в названому радянському виданні першу частину цієї статті тільки в супроводі дуже показового для радянської науки коментаря: «Думка І. Франка про те, що „... не маючи в душі цього національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськїм морі”, є думкою хибною і показує націоналістичне (так! — Б. Кр.) збочення І. Франка у висвітленні змісту визвольного руху народів царської Росії».

Таким самим способом проведено радянськими цензорами та редакторами також операцію і над XI розділом відомої Франкової праці «Що таке поступ?», надрукованої найперше в коломийській газеті «Поступ» (ч. 2-26, 1903) і тоді ж випущеної окремим книжковим виданням (Коломия, 1903). У передруках цієї праці у XIX томі видання «Іван Франко. Твори в двадцяти томах» (К., 1956, стор. 155-194) і в книжці «Іван Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори» (К., 1956, стор. 360-405) викреслено велику кінцеву частину XI розділу — ту, що в ній Іван Франко піддав нищівній критиці ідеал комуністичної «держави Маркса й Енгельса», передбачивши вже тоді, що вона стане «величезною народною тюрмою»...

Жодного пояснення, чому пропущено вирішальні для з'ясування поглядів Івана Франка на соціялізм і марксизм уступи XI розділу Франкової праці «Що таке поступ», ні в одному із названих радянських видань не подано. В однім і другім виданні зазначено тільки в примітках, що стаття подається «із частковим скороченням» і підкреслено, що «в ряді питань Франко не піднісся до марксистської точки зору»...

До жодного з радянських видань Франкових праць і статей на суспільно-політичні теми цілком не увійшла відома критична праця І. Франка «До історії соціялістичного руху», що її він надрукував у «Літературно-Науковому Віснику» (Львів, 1904, книжка 3, стор. 134-152). А вона ж становить один із найсуттєвіших і найважливіших документів для висвітлення світогляду Івана Франка, його суспільно-політичних поглядів, зокрема його думок про марксизм, якому і в цій праці Франко протиставляє концепцію щирого гуманного соціялізму.

На основі праць західних істориків соціалістичного руху, зокрема В. Коншtedта і В. Черкезова, І. Франко дає у цій праці ґрунтовну аналізу «Комуністичного маніфесту» 1848 року, написаного Марксом й Енгельсом, і доводить, що основні думки і висновки цього маніфесту були запозиченням, а подекуди й плягіатом написаного раніше, ніж Марксів й Енгельсів, маніфесту французького фур'єриста Віктора Консідерана. Той твір був опублікований під назвою «Принципи соціалізму. Маніфест демократії XIX сторіччя» у Парижі 1843 року. Стверджуючи дослівно у своїй праці, що «автори „Комуністичного маніфесту” повними пригорцями черпали з маніфесту Консідерана», Іван Франко заявляє, що «добре буде, коли буде розбита легенда про їх (Маркса й Енгельса — Б. Кр.) месіянство і непомильність, про те, що вони майже з нічого сотворили „науковий соціалізм” і дали в своїх писаннях нову об'яву, нове евангеліє робочому народові всього світу».

Торкаючись програмних позицій Маркса й Енгельса, встановлених у «Комуністичному маніфесті», І. Франко каже, що «оброблена ними програма державного соціалізму аж надто часто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що проведений справді в життя міг би статися великою загальною гальмою в розвою або джерелом нових революцій».

Написаний І. Франком з таким спрямуванням і з такими висновками розгляд історії початків соціалізму вказує не тільки на причину вилучення цієї праці І. Франка з публікації в радянських виданнях, але також з'ясує, чому радянські франкознавці, згадуючи цю працю, вдаються в таку еквілібристику, що від неї стає недобре усім, хто хоч трохи ознайомиться з життям і творчістю Івана Франка. Так, наприклад, автори передмови до збірника «Вибраних суспільно-політичних і філософських творів» Івана Франка (К., 1956), цитуючи на 5 сторінці вирвану із згаданої Франкової праці позитивну думку про те, що «Комуністичний маніфест» Маркса й Енгельса «... відразу поставив справу на твердий науковий ґрунт, показав соціалістичний лад не як якийсь неосяжний ідеал, а як неминучу дійову конечність, як неохибний вплив непоборного розвою», промовчують факт, що ціла Франкова праця «До історії соціалістичного руху» спрямована на заперечення оригінальності «Комуністичного маніфесту» і цілком критична щодо «законів» і «принципів», викладених Марксом й Енгельсом у цьому маніфесті.

До ще більш дивовижних висновків доходить у своїй праці «Світотгляд Івана Франка» (К., 1956) радянський франкознавець Олександр Г. Білоус. Не маючи змоги сказати всю правду про справжній зміст Франкової праці «До історії соціалістичного руху», О. Г. Білоус пише дослівно таке: «Викладаючи своє розуміння „Маніфесту комуністичної партії” К. Маркса і Ф. Енгельса (до речі: ніде — на всіх 19 сторінках — своїй праці І. Франко не вживає такої назви, він пише тільки про «Комуністичний маніфест»! — Б. Кр.) з глибоким

співчуттям його ідеям і повагою до його творців, І. Франко раптом (?! — Б. Кр.) порівнює цей документ наукового соціалізму (Франко в усій своїй праці бере визначення «науковий» в лапки — Б. Кр.) з маніфестом Консідерана і висловлюється навіть дещо (?! — Б. Кр.) на користь Консідерана. Виникає думка про те, що такого роду рядки внесли в текст статті безцеремонні редактори „Літературно-наукового вісника”, у боротьбі з якими він, звичайно „...не раз мав перемоги, та часто й падав ворогам під ноги”.

Якщо йти за цією справді таки ревелюційною «думкою» прозорливого О. Г. Білоуса, то послідовно треба було б зарахувати в ряд «безцеремонних редакторів» «ЛНВ» самого ж таки І. Франка, який був першим в редакційній колегії «ЛНВ», до якої з початку 1904 року входили ще тільки: Володимир Гнатюк, що його Українська Радянська Енциклопедія визначає як науковця «демократичного напрямку, послідовника І. Франка», і проф. Михайло Грушевський, який зовсім не втручався в справи редакції.

Нелегку проблему мали радянські франкознавці також і з працею Івана Франка п. н. «Соціяльна акція, соціяльне питання і соціалізм», що була надрукована того ж 1904 року в «Літературно-Науковому Віснику» (книжка 10, стор. 1-23), з підзаголовком «Уваги над пастирським посланієм митроп. А. Шептицького „О квестії соціяльній”». У цій статті Іван Франко подав ґрунтовний розгляд послання митрополита Андрея Шептицького, опублікованого 1904 року, себто на четвертий рік його перебування на становищі львівського архієпископа і галицького митрополита, висловлюючи не тільки критичні зауваження про неповне і не цілком вірне розуміння митр. Андреем Шептицьким соціяльного питання й ідей соціалізму, але й даючи дуже позитивну оцінку цього виступу на тлі тогочасних суспільно-політичних обставин. Праймаючи з визнанням «новаторство» і «живе дихання» митрополичого послання, Іван Франко в кількох місцях своєї статті визнавав за митр. Андреем Шептицьким рацію, хвалив добрі літературні і речеві прикмети його послання, підтверджував справедливість і вірність висловлених у цьому посланні окремих думок і поглядів.

Передрукувати статтю Івана Франка з таким позитивним ставленням до митрополита Андрея Шептицького означало б заперечувати все те, що пишуть про нього радянські публіцисти у своїх пасквілях і памфлетах, називаючи його ... «катор українського народу». Поставлені перед таким вибором радянські упорядники й редактори усіх трьох названих збірників Франкових писань на суспільно-політичні теми, вдалися до випробуваного ще царськими цензорами й видавцями і пізнішими радянськими затискувачами вільної думки і слова способу — викреслювання чи ампутації такого чи іншого невігідного твору. Ампутовано статтю І. Франка про «соціяльну акцію, соціяльне питання і соціалізм» дуже простим способом: пропущено цілий перший розділ статті, в якому І. Франко висловлює

визнання митроп. А. Шептицькому за його виступ і підкреслює «трафність життєвих спостережень і трафність оцінки життєвих фактів» у нього і його «гарячу прихильність до людей взагалі і особливо до простого люду»; також викреслено цілком третій заключний розділ статті, в якому Франко викладає своє розуміння соціалізму і таких питань, як особиста свобода, приватна власність, рівність між людьми і становище родини в суспільному житті.

Надруковано в усіх трьох збірниках суспільно-політичних писань І. Франка, виданих у 1953-56 рр., тільки другий розділ цієї статті, в якому Франко слухно і справедливо в основному критикував погляди митроп. А. Шептицького на соціальні питання. У примітках до уривка цієї статті, надрукованих в усіх трьох названих збірниках Франкових писань без ніяких змін, подано тільки, що передруковується ця стаття І. Франка «з деяким скороченням» і що «приводом до написання статті були антисоціалістичні проповіді (?! — Б. Кр.) вірного слуги Ватикану митрополита А. Шептицького, який пізніше, в період Вітчизняної війни, виконував роллю прислужника німецьких фашистів і ката українського народу...»

Крім названих досі статей і праць Івана Франка на суспільно-політичні теми, надрукованих у 1897-1904 роках, перу його належить також стаття під назвою «Огляд української літератури за 1906 рік», надрукована в київській «Раді», ч. 12 від 16 січня 1907, що в ній Франко присвячує багато місця критиці українського марксистського журналу «Вільна Україна». Не маючи можливості в еміграційних умовах, при відсутності більших українських бібліотек і архівів, роздобути комплект цієї київської щоденної газети, в якій був надрукований Франків огляд, і внести його повністю до нашої збірки писань І. Франка, ми наведемо тут, для повнішого висвітлення світогляду І. Франка і його суспільно-політичних поглядів, деякі цитати із того огляду, основні частини якого передрукував В. Дорошенко в «Літературно-Науковому Збірнику» ч. 3, Корюген-Кіль, 1948, стор. 11-20, під назвою «Одна з легенд українського письменства. (Чи Іван Франко був сівачем комунізму на нашому ґрунті чи його ворогом!)».

Критикуючи окремі статті й матеріали, що були надруковані у «Вільній Україні», зокрема соціал-демократичні погляди її редакторів і співробітників на капіталізм, клясову боротьбу і національну справу, Іван Франко закінчує свій критичний огляд такими словами:

«Мені здається, що до видання „Вільної України“ українські соціал-демократи приступили невідготовані і не дібравши відповідних сил до цієї спеціальної праці. Є ще одна, глибока хиба, що була джерелом їх хитання в самих основних поглядах, — вони не уявили собі гаразд свого національного характеру, не відчували того, що вони наперед українці, а потім соціал-демократи; трактували це українство, як формальну концесію, а не як натуральний вислів своєї душі, і тому і не зуміли в свою публіцистику вложити душі та за-

хопити нею ширші маси читачів. Це ще одна наука, що в і в таких інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краю вирости тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю».

Додавати щонебудь до цих думок, що можуть правити за суспільно-політичне кредо автора, за імператив проголошеного Іваном Франком щирого і людського соціалізму, немає потреби. Вони виразні й категоричні. Немає також конечности дошукуватися й тут причини, чому також і цієї Франкової статті, до того ж з такими думками, в радянських виданнях не передрукуюють, не цитують, не згадують...

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріалі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., в США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag „Sučasnist“, 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

До 350-ї річниці смерті Шекспіра

ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР: КОРОЛЬ ЛІР

У перекладі Василя Барки

Наслідком багаторічної праці поета Василя Барки з'явився новий переклад однієї з найзначніших Шекспірових п'єс — трагедії «Король Лір». Протягом цього ювілейного року переклад вийде у коментованому й ілюстрованому виданні «На горі», підготованому в співпраці з Українським Шекспірівським товариством. Тут, у попередній публікації знайомимо наших читачів із славетною шостою сценою четвертої дії. Властивості конгеніального українського втілення виступають у цій сцені особливо яскраво.

Додатком до публікації містимо суттєві уривки з статті сучасного польського театрознавця Яна Котта «Король Лір, або Прикінцева гра». Ця стаття набула великої популярності на Заході й вирішально вплинула на сценічну концепцію англійського режисера Пітера Брука, який виставив трагедію на кону «Роял Шекспір компені» і показав її потім у гостинних виступах по країнах Заходу й Сходу. Переклад уривків зроблено за текстом у виданні: Jan Kott. Szkice o Szekspirze. Państwowy Instytut Wydawniczy (1962). Цитати з «Короля Ліра» скрізь у перекладі Барки, цитатія з книги Іова — у перекладі о. Івана Хоменка (Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Видавництво ОО. Василіян, Рим, 1963). Інші цитати перекладено у контексті статті Котта.

Поле коло Дувру. Вихід ГЛОСТЕР і ЕДґАР (одягнутий як селянин).

ГЛОСТЕР Коли я вийду на вершок цієї кручі?

ЕДґАР Вже вибираєтесь. Ідем же трудно, бачте!

ГЛОСТЕР Здається, ґрунт пологий.

ЕДґАР Страхитливий прислон.

Тш! Море чуєте?

ГЛОСТЕР Ні, справді.

ЕДґАР Тож інші змісли недоладні в вас ростуть — від болісти очей.

ГЛОСТЕР Це — може, дійсно.

Здається, голос твій інакший, і говориш у крацій суті й реченні, як досі.

ЕДґАР Ви дуже зведені. Нічим я не змінивсь, крім одягу.

ГЛОСТЕР Здається, ти говориш краще.

ЕДґАР Ходім. Це — тут. Спокійно стійте: страшно як і млосно оком кидати так низько!

Ворони й галки, що повітря в середпутті крилять,

завбільшки ледве — як жуки. На півглибизні
звиса збирач морського кропу: моторошна праця.
Не більший він, гляди, як голова його.

Рибалки, йдучи на узмор'я —
неначе миші. Корабель на якорі, високий,
змалів до шлюпки, що сама — як поплавець:
аж задрібна в позір. Бринливця буруна,
де він на камники непочислими бурха,
не чути в цю високість. Не погляну більше,
щоб мозок не скруживсь і зір бентежний
сторчма униз не перекинув.

ГЛОСТЕР Постав мене, де сам стоїш.

ЕДГАР Давайте руку. Ви тепер — на ступінь
від краю самого. Під місяцем я ні за що
не скочив би туди.

ГЛОСТЕР Руку відпусти.

Ось, друже, інший гаманець. Тут самоцвіт,
що вартий — бідакові в статки. Феї та боги
щастить з тобою! Відступи подалі.

Прощайсь і — щоб я чув, як ти відходиш.

ЕДГАР Тепер здорові будьте, добрий пане!

ГЛОСТЕР Всім серцем...

ЕДГАР *(на сторону)* Я ж розграю його розпуку,
щобвилічити з неї.

ГЛОСТЕР О ви, боги могутні!..

(Стає навколішки.)

Від світу відрішаюсь і під ваші гори
скидаю, терплячи, моє велике горе:
коли б я далі міг нести його й не взятись
успротив вашій нескрушимій волі,
мій гнотик і відразний пай природи міг
згоріти сам. Якби жив Едгар, о, благословіть його!
Ну, добре, будь здоров.

ЕДГАР Пішов, бувайте.

(ГЛОСТЕР, кинувшись, падає.)

А все ж не знаю, чи уява може красти —
життя скарбницю, бо життя само
крадіжці піддається. Був би там, де думав він,
то вже б минуло й думання. Живий чи мертвий?
Го ви, сьор! Друже! Чуєте — ви говоріть!
Готовий, справді, бути міг, а оживає.
Ви, пане — хто?

ГЛОСТЕР Геть! І дай мені померти.

ЕДГАР Якби був чимсь, не з павутин, пір'їн, повітря,
то, падаючи вниз на стільки сажнів,
розбився б, мов яйце. А дишеш.
Важку істоту маеш. Не кривавишся. Говориш. Цілий.
Десяток щогл старчма не зложать висоти,
відкіль ти прямовисно впав.

Життя твоє — це чудо. Ще промов!

ГЛОСТЕР Але я впав чи ні?

ЕДГАР Відтіль, з вершка страшного кручі з крейди.
Поглянь угору: дзвінкогорлий жайворон аж там —
не чутний і не видний. Та поглянь!

ГЛОСТЕР Ох, я очей не маю.

Чи бідування збавлене вже й добродійства:
себе скінчити смертю? — Це була ще втіха,
як ошукати лють тиранову могло нещастя
і подаремнити сваволю горду.

ЕДГАР Дайте руку.

Ну, встаньте. Як вам? Ноги чути? Стійте!

ГЛОСТЕР Аж надто добре, надто добре.

ЕДГАР Це — над усяку дивовижність.

А на короні скелі що за річ була —
від вас відстала?

ГЛОСТЕР Бідар — жебрак нещасний.

ЕДГАР Як я внизу стояв, здавалось — очі в нього
були два повні місяці. Мав тисячу носів,
вилися роги й хвилювали, як бунтуще море:
то був нечистий. Отже, ти щасливець, батьку,
знавай: боги преясні, що вшановуються в почесть
від людської нездольности, — тебе спасли.

ГЛОСТЕР Тепер збагнув: віднині я нестиму
мое нещастя, поки викричиться все:
«доволі вже, доволі!» й згине. Річ, про що говориш,
я мав за чоловіка, то мовляло часто:
«злий дух, злий дух!» — він вів мене туди.

ЕДГАР Думками вільний стань і терпеливий.

(Вихід: ЛІР, примарно прибраний польовими квітками.)

А хто то йде сюди?

Здоровий змісл ніколи б не оздобив
свого господаря — отак.

ЛІР Ні, вони не можуть схопити мене за карбування грошей.
Я сам — король.

ЕДГАР О, вигляд цей терзає серце!

ЛІР Природа цією стороною вища від мистецтва. Ось ваші ре-
крутські гроші. Той хлопчина орудує луком, як вороняче опудало.
Натягни тятиву — на сукнарів аршин. Глянь, глянь: миша! Тихо,
тихо: цей кусень смаженого сиру зробить, що треба. Он — моя за-

лізна рукавиця: кидаю велетневі. Принесіть алебарди. О добролітепташе, в мету — в дзвінку: фурк — в'юють! Скажи гасло!

ЕДГАР Запашний майоран!

ЛІР Проходь.

ГЛОСТЕР Я знаю цей голос.

ЛІР Га! Гонерілья з сивою бородою! Вони улещували мене, як пса, і говорили мені: я мав сиві волосини в бороді ще раніше, ніж там були чорні. Казати «так» і «ні» до всього, якщо я теж казав «так» і «ні» — це недобре богословіє. Коли дощ раз полив змочити мене і вітер змусив цокотіти зубами, коли грім не хотів стихнути на мою просьбу, — там я розпізнав їх, там я рознюхав їх. Та ось, вони не хазяйки своїх слів: казали мені, що я був усе чисто. Це брехня, я — не замовлений від трясовиці.

ГЛОСТЕР А витин голосу цього я добре пам'ятаю: чи не король?

ЛІР Атож, від тімени до п'ят — король.

Встромлю я очі — глянь, як підданий дрижить!

Життя йому дарую. В чім його переступ?

Перелюб?

Ти не повинен вмерти: вмерти за перелюб! Ні: королик-пташка чинить це, і мушка золота розпусти в мене перед оком коїть.

Хай злучка процвіта. Бо Глостерів байстрик добріший був до батька, ніж до мене дочки, народжені в законних простирадлах.

Сюди, заласся! Мішма, бо мені солдатів брак.

Глянь, он маніжно-всмішна дама, чий вид в розвилці зачіски віщує сніг.

Вдає вона чесноту і хитає головою, не хоче чути ймення втіхи:

Ні тхір, ні стадник-жеребець того не творить з розгульнішим смаком.

Від стану вниз вони центаври,

хоч нагорі жінки цілком.

До пояса лише — випадковують боги, внизу ж дияволове все.

Там пекло, морок, там сірчана прірва, полум'я, кип'яч, сморід, гнилизна — хве, хве, хве! Тьфу, тьфу! Дай мені унцію пахощу, добрий аптекарю, напахтити мою уяву: ось гроші тобі.

ГЛОСТЕР О, дай мені поцілувати руку!

ЛІР Хай спершу витру: смертністю смердить.

ГЛОСТЕР О знівечений верхотвір природи! Тож і світ великий зведеться так — нінащо. А мене ти знаєш?

ЛІР Пам'ятаю твої очі гаразд. Чого ти зовкоса зиркаєш на мене? Ні, вчини найгірше, сліпий Купідоне — не полюблю. Прочитай оцей виклик, та примічай, як тут витинається пером.

ГЛОСТЕР Будь літери твої сонцями, вгледіти б не зміг.

ЕДГАР Я б не повірив з розповіді, а це — так.

І серце крається мені.

ЛІР Читай!

ГЛОСТЕР Що: ямками очей?

ЛІР О, го, отак з тобою? Ані очей у лобі, ані грошей у гамані. Твої очі у легкому стані, гаман у легкому, все ж бачиш, як на цьому світі йдеться.

ГЛОСТЕР Я бачу це вчуванням.

ЛІР Що, ти — навіжений? Чоловік може бачити, як на світі йдеться, і без очей. Подивись вухами: бачиш, як отам суддя скромадить сірого крадійця. Тш! Тобі на вухо: «ей-свей-скумастей...» Ну, хто суддя, а хто крадієць? Ти бачив, як рандарів бровко гавкає на старця?

ГЛОСТЕР Аей, сьор.

ЛІР А той вуринок тікає від дворяги. Отам споглянути можеш великий образ влади: треба слухатися собацюри в установі.

Ти, стерво, околочний, кривавну руку здерж!

Чого бичуєш хльорку? Свій хребет побасамань, бо палко ласишся до того з нею,

за що її січеш. Плутяжку вішає лихвар.

Порок дрібний — крізь рамтя видно,

а тоги й мантії на хутрі все скривають. Гріх обзолотити, — і правосуддя сильний спис ламається невшкодно.

Вдягни в лахміття — соломиною проткне курдуплик.

Ніхто не провинивсь, ніхто. Кажу: ніхто. Ручаюсь я!

Затям від мене, друже мій, хто можливість має

склепити рот винувача. Май шкельця-очі

і, мов політикан гнильцевий, ти вважай,

що бачиш те, чого не бачиш. Нині, нині, ось тепер.

Стягни мені чобоття: дужче — так!

ЕДГАР О, сенс і нісенітниця всуміш!

У божевіллі — розум.

ЛІР Мою судьбу оплакати хочеш — очі забори мої.

Тебе я вдосталь знаю: звешся Глостер.

Будь терпеливий! Плачучи ввійшли сюди:

сам знаєш, перший раз повітря бравши,

ми в зойк зайшлися й виск. Тобі вестиму казань — зваж!

ГЛОСТЕР Ох, скорбний день!

ЛІР Ми, як родились, плачем, що прийшли

на цей великий кін із дурнями. Ось — добрий капелюх!

Була б презмисна стратегема, взути

загін кінноти — повстю: я доправлю спробу

і як підкрадусь до отих зятів,

тоді — убий, убий, убий, убий!

Вихід: ДВІРЦЕВИЙ із СЛУГАМИ.

ДВІРЦЕВИЙ О, він ось тут. Візьміть його. Сподарю, то найдорожча доня ваша...

ЛІР Нема рятунку? Що, я — бранець? Навіть природний недоумок долі. Ставтесь добре. Вам буде викуп. Викличте хірургів — я ранений до мозку.

ДВІРЦЕВИЙ Матимете все.

ЛІР Без других, все я сам?

Ну, це звернуло б мужа в стовп із сльозової соли — вживати очі поливальницями саду, ще й збризкати осінній порох.

ДВІРЦЕВИЙ Сподарю добрий...

ЛІР Я вмру відважно, як жених ошатний. Що? Великий буду я: ходім, ходім. Я єсть король. Це знаєте, панове?

ДВІРЦЕВИЙ Ви — величність, і ми коримся вам.

ЛІР То в цьому ще живе надія. Ходім, і ви це вхопіть, ви, біжачи, вхопіть! Хоп, хоп, хоп.

Відхід: ЛІР вибігає, СЛУГИ за ним.

ДВІРЦЕВИЙ Вид найжалобніший у нашого бездольця, не кажучи про короля! Ти маєш доню, хто викупля природу з першого прокляття, що двійка навела на неї.

ЕДГАР Ей, пане благородний!..

ДВІРЦЕВИЙ Магай-бі, пане: в чім бажання ваше?

ЕДГАР Ви чули що про битву — тут надходить?

ДВІРЦЕВИЙ Якнайпевніш відомо. Кожен чує, хто розрізняє звуки.

ЕДГАР А, з любезности скажіть, як зблизилось вороже військо?

ДВІРЦЕВИЙ Близько і крокує успіх. Найбільша сила, гляди, покажеться в годину кожну.

ЕДГАР Я, пане, дякую: це все.

ДВІРЦЕВИЙ Хоч королева, з особливої причини, тут, та військо вирушило.

ЕДГАР Дякую вам, пане.

Відхід: ДВІРЦЕВИЙ.

ГЛОСТЕР Боги довічно добрі! Відберіть мені дихання, щоб знов мій грішний дух не спокусився раніше брати смерть, ніж воля ваша.

ЕДГАР Добре молитесь, батьку.

ГЛОСТЕР Тож, чоловіче добрий, хто ви?

ЕДҒАР Муж найбідніший, скорений в ударах долі,
хто від мистецтва знати й чути скорбі
став схильний співчувати. Руку дайте,
я поведу вас до пристанку.

ГЛОСТЕР Дякую сердечно.
Благословення й милость неба
в додачу і додачу.

Вихід: ОСВАЛЬД

ОСВАЛЬД А, ціно вивіщена! Найфортуниш
твоя безока голова створилась перша
мені підняти статки. Ти, нещасний здерцю ветхий,
згадайся зараз: меч добуто,
що порішить тебе.

ГЛОСТЕР Хай твоя рука, як дружня,
вкладе в удар достатню силу.

ЕДҒАР втручається.

ОСВАЛЬД Як ти, зухвалий селянине,
за звиченого зрадця стати смієш? Геть!
Щоб від його судьби — чума
не заразила і тебе. Пусти його з рукою.

ЕДҒАР Йо не 'дпускаю, поне, без оказій дольших.

ОСВАЛЬД Пусти, або ти, смерде, вмреш!

ЕДҒАР Добрячий поне, ходіть у свою тропку, і лишіть нехай
обогий люд мина. І коби я мав бути вимордований зо свого життя,
то би сталося не так довго, як аж за чотирнодцять день. Ніт! Не
підступайте вблизи до діда, — гетьте: я ж остерігаю вас, ато йо
'сь попробую, чи ваше яблучисько на плечох, чи моя дрючина твер-
дій: йо вам прямо кожу.

ОСВАЛЬД Геть, гнойовик!

Вони б'ються.

ЕДҒАР Йо вам зуби виберу, поне: ходіть. Байдуже на ваші
мечовороти.

ОСВАЛЬД падає.

ОСВАЛЬД Ти, рабе, вбив мене. Візьми кашшук, подляче:
як ти зажити хочеш, тіло скорони,
й листи, що знайдеш на мені, подай
до Едмунда — до графа Глостера. Шукай його
на стороні англійській. О невчасна смерть,
смерть!

Він умирає.

ЕДГАР Тебе я знаю добре. Службівний підлотник, порокам панії такий слухняний, як побажа поганість.

ГЛОСТЕР Що, він мертвий?

ЕДГАР Сідайте, батьку. Ви спочиньте. Заглянем до кишень: листи, що змовив він, для мене, може — друзі. Мертвий він. Лише шкодую, не другий хтось для нього — ексекUTOR. Глянем: пускайся, віск м'який, і не коріть, звичай: щоб знати думи ворогів, ми їм серця рвемо, папери ж їх — іще законніш.

(Читає лист.)

«Пам'ятай наші взаємні клятви. Ти маєш багато нагод — збавити його: якщо бажання не забракне, час і місце сприятливо тобі поставляться. Уже нічого не вдіяти, коли він вернеться переможцем: тоді я — бранка, а його ліжко — моя в'язниця. Від такого остогидного тепла визволь мене і займи його місце, за твою турботу. — Твоя — жінка, так би хотіла я сказати — віддана слуга, Гонерілья.»

О незмежений простір хтивності жінок, це — змова на життя її цнотливця мужа, і як заміна: брат мій. Тут в піски я загребу тебе, безсвятний вітроноше розпусників мордерних, і в достиглий час оцим листом зловісним зір вражу смертельно чиганого герцога: йому гаразд про смерть твою і справу розказати зможу.

ГЛОСТЕР Король — безумець: як заклика мій нищий змісл, що встоюю, і маю відчуття свідоме моїх великих смутків! Краще б збожеволів: щоб відділились думи від скорбот моїх, і горе в мареннях згубило знаття себе самого.

Барабан здалеку.

ЕДГАР Дайте руку: здаля, здається, чую барабанну дроб, ходім, я приміщу вас, батьку, в друга.

Відхід.

ЯН КОТТ: КОРОЛЬ ЛІР, АБО ПРИКІНЦЕВА ГРА

(Монтаж уривків із статті)

(...) Глостер, коли йому викололи очі, хоче кинутися з Дуврських скель у море. Його провадить власний син, що вдає божевільного. Обидва перебувають на дні людської біди, на вершині отієї «піраміди нещастя», як Словацький називав «Короля Ліра». Але на кону тільки два актори. Один грає сліпця, другий грає людину, яка грає безумця. Вони йдуть разом.

ГЛОСТЕР Коли я вийду на вершок цієї кручі?

ЕДГАР Вже вибираєтесь. Ідем же трудно, бачте!

ГЛОСТЕР Здається, ґрунт пологий.

ЕДГАР Страхітливий прислон.

Тш! Море чуєте?

ГЛОСТЕР Ні, справді. (IV,6)

Легко собі цю сцену уявити. Текст править тут одночасно за дидакалії. Едгар підтримує Глостера — підносить високо ноги, вдає, ніби підходить до гори. Глостер так само підносить ноги, наче б чекав, що наступний щабель буде вищий, — проте, під ступнею в нього лише повітря. Уся ця сцена написана для вельми окресленого гатунку театру. Це пантоміма.

Пантоміма ця має тільки тоді глузд, коли вона відбувається на пласкому та рівному подіюмі.

Едгар удає божевільного, але, вдаючи божевільного, він мусить переймати його жести. У своєму театральному виразі воно являє собою сцену, що в ній безумець провадить сліпця і вмовляє йому неіснуючу гору. За хвилину буде нарисовано краєвид. Шекспір часто створює пейзаж на порожньому кону. Прозоре й лагідне пополудневе світло у театрі «Глобус» трьома словами перетворюється на ніч, вечір або ранок. Але жоден із шекспірівських крайобразів не зроблено так докладно, так точно й стисло. Немов на картинах Бройгеля, рясно в ньому людей, подій, речей. Маленький чоловічок збирає зілля, він завис на половині стіни, берегом ідуть рибалки, наче мишенята, корабель змалів до розмірів човника, човник видається кольоровим поплавцем.

Це реалістичне провалля шекспірівської уяви Словацький велів оглядати Кордіянові¹:

*Ходім. Це — тут. Спокійно стійте: страшно як і млосно оком кидати так низько!
Ворони й галки, що повітря в середпупті крилять,
завбільшки ледве — як жуки. На півглибинні
збирач морського кропу: моторошна праця.
Не більший він, гляди, як голова його.
Рибалки, йдучи на узмор'я —
неначе миші...*

Цей веристичний та перспективістичний пейзаж, створений на порожній сцені, не являє собою, однак, декорацію і не заступає неіснуючих декорацій. Словацький прекрасно розумів драматургію цієї сцени:

*Шекспіре! Духу! Ти воздвигнув гору,
Ще вищу від гори, що Бог поставив.
Бож ти сліпому про безодню правив...*

Красвид становить далі тільки партитуру пантоміми. Глостер та Едґар уже вийшли на вершину. Ляндшафт під ними, долі.

*Давайте руку. Ви тепер — на ступінь
від краю самого. Під місяцем я ні за що
не скочив би туди.*

Шекспірівські лицедії перехилялися либонь через низеньку балюстраду висунутого наперед майданчика, тут таки над головами глядачів у партеті. Але тут не йдеться про історичну реконструкцію елізаветинської вистави. Істотну справу являє тут тільки те, що повинна — ба, доконечне — мати місце пантоміна. Шекспір упертий. Глостер уже скочив у провалля. Обидва актори вже перебувають при підніжжі неіснуючої стіни. Крайобраз тепер над ними, той самий, тільки вгорі. Пантоміма ж триває далі.

ГЛОСТЕР Але я впав чи ні?

ЕДґАР Відгіль, з вершка страшного кручі з крейди.
*Поглянь угору: дзвінкогорлий жайворон аж там —
не чутий і не видний. Та поглянь! (IV, 6)*

Пантоміма створює сценічну просторінь: гору, діл, урвище. Шекспір використовує всі засоби антиілюзійного театру, щоб утворити найреалістичніший і найконкретніший пейзаж. Пейзаж, який являє собою всього лиш оману сліпця. В ньому перспектива і світло, люди й предмети, навіть притишені звуки. Згори моря не чути, але говориться про його шум. Здолу не чути співу жайвора, проте про спів мовиться. У цьому красвиді звуки присутні на засаді неісную-

вання. Ними виповнено тишу. Так само, як порожню сцену виповнено горою.

Сцена самовбивчого скоку становить також пантоміму. Глостер схиляється навколішки для останньої молитви, потім — згідно з традицією англійського театру — перевертається. Він уже нанизу. Проте жодної гори не було. Гора була оманюю. Глостер став навколішки на порожній сцені, перевернувся й підвівся. Цієї миті настає дезілюзія².

Ця неіснуюча гора служить не тільки для обдурювання сліпця. На коротку хвилю повірили й ми у цей краєвид і в цю пантоміму. Це притча, що її глузд — попри всі сповиди — не є однозначний. Проте, цей, власне, тип притчі немислений поза театром або, радше, поза певним гатунком театру. В оповідній прозі Едгар міг, звичайно, запровадити сліпця Глостера на день дороги від замку, звеліти йому скочити з каменя заввишки у два сажні наниз і вмовити, мовляв, він скочив з вершини. У фільмі й у прозі вибір існує тільки поміж справжнім каменем на піску та таким самим справжнім скоком з крейдяної вершини у море. Шекспірівське самогубство неможливо перенести у фільм, — хібащо фільм показував би театральний спектакль. У театрі натуралістичному чи навіть стилізованому, з намальованим або хоч би проєктованим на екран проваллям — шекспірівська притча гине.

Кін повинен бути порожній. На порожньому кону відіграно самогубство або, радше, відіграно знак самогубства. Пантоміна це — відіграння знаку. (...)

(...) Шекспір часто кількома лише словами діалогу перетворював висунуту наперед площину, внутрішню сцену або горішню галерію на лондонську вулицю, ліс, палац, корабель чи замкову терасу. Але це були завжди реальні місця дії. Городяни купчились перед Тауерською вежею, коханці блукали лісом, Брут на Форумі вбивав Цезаря. Крайобраз білого урвища в Дуврі виконує інакшу функцію. Глостер не стрибає ані з вершини скелі, ані з каменя. Один лише раз — і то тільки в «Королі Лірі» — показує Шекспір парадокс чистого театру. (...)

(...) У натуралістичному театрі можна відіграти сцену вбивства і сцену налякання. Постріл може вийти з револьвера або з пугача. Але у пантомімі немає різниці між револьвером та пугачем. У пантомімі нема взагалі ані револьвера, ані пугача. Смерть тут — тільки театр, тільки притча, тільки знак.

Глостер, який перекидається на рівних та пласких дошках, грає одну із сцен великого мораліте. Він уже не наблизений корони, в якого видерто очі за те, що він виявив спочуття вигнаному королеві. Річ не діється вже ані в елісаветинській, ані в кельтійській Англії. Глостер — герой «Дійства про Кожного». Кін стає середньовічним Світовим Театром. Грають біблійну приповідку про багатія, що став нуждарем, і про людину, що, осліпши, прозріла. «Кожний» відбуває свою мандрівку світом. У середньовічних містеріях самий кін був

також порожній, лише углибині стояли чотири «мансіони», чотири брами, які появляли Землю, Чистилище, Небо й Пекло. У шекспірівському «Королі Лірі» кін порожній від початку до кінця, немає нічого, крім безжалісної землі. На ній людина відбуває свої мандри від колиски до гробу. Тема «Короля Ліра» — питання про глузд цих мандрів, про існування або неіснування Неба та Пекла.

Від половини другої дії до кінця четвертої Шекспір піднімається у «Королі Лірі» біблійної тематики. Але ця нова книга Іова і нове дантейське Пекло були написані на схилі Ренесансу. У шекспірівському «Королі Лірі» не тільки нема християнського Неба, а й нема в ньому й того неба, що його заповідали і що в нього вірили гуманісти. «Король Лір» це трагічне глузування з усіх есхатологій, з неба, яке обіцяють на землі, і з Неба, яке обіцяють після смерти, з теодицеї християнської і з теодицеї світської, з космогонії і з розумної історії, з богів, з доброї природи і з людини, створеної «на образ і подобу». У «Королі Лірі» розбиваються обидва порядки вартостей: середньовічний і ренесансовий. Коли ця гігантська пантоміма закінчується, то залишається сама тільки скривавлена й порожня земля. На цій землі, що нею перейшла буря і залишила лише каміння, провадять свій шалений діалог Король, Блазень, Сліпець і Божеволець.

Сліпий Глостер перевертається на порожній сцені. Його самовбивчий скок — трагічний. Глостер перебуває на дні людської біди. На дні людської біди перебуває і його син, який удає божевільного Хому, щоб вилікувати батька. Але пантоміма, що її показали актори на кону, гротескова. Вона має в собі щось від цирку. Сліпий Глостер, який зійшов на неіснуючу гору і перекинувся на рівних дошках, — клоун. Відіграно філософічне блазнювання. Те саме блазнювання, яке знаходимо в сучасному театрі.

(...) За тему «Короля Ліра» править розклад і занепад світу. «Король Лір» починається, як хроніки: поділом держави й зреченням володаря, а й закінчується, як хроніки: проголошенням нового короля. Між прологом та епілогом відбувається громадянська війна. Але на відміну від історичних п'єс і трагедій світ тут, повертаючись, не зростається. Нема в «Королі Лірі» молодого і далекого сумнівів Фортінбраса, який посяде трон Данії, ані холодного Октавія, який стане Августом Цезарем, ані шляхетного Макома, який по злочинствах Макбетових «ночам поверне сон, а харч — столам». В епілогах хронік і трагедій новий владар запрошував на коронування. У «Королі Лірі» нової коронації не буде. Едгар не має вже кого на неї запросити. Всіх або вбито, або вони самі вмерли. Здійснилися слова Глостера: ... *світ великий зведеться так — нінащо*. Ті, хто пережили: Едгар, герцог Олбені й Кент, — це, як і Лір, тільки «знівечені верхотвори природи».

З дванадцятьох головних постатей половина справедливих, половина — несправедливих. Половина добрих, половина злих. Поділ

рівно послідовний і рівно абстрагований, як у мораліте. Але це мораліте, в якому гинуть усі: шляхетні і нешляхетні, переслідувані й переслідувачі, тортуруючі й тортуровані. Вівісекція триватиме доти, доки сцена не залишиться порожня. Цей розклад і занепад світу буде показаний у двох плянах, так, наче на двох різних сценах. Одну з них можна назвати сценою Макбета, другу — сценою Іова.

Сцена Макбета це сцена злочину. Почалося з казки для дітей про двох злих дочок і одну добру. Добра дочка загине, повішена у в'язниці. Лихі дочки згинуть також, але перед тим вони стануть чужо-ложницями, а одна з них — мужовбивцею і отруйницею. Рвуться усі зв'язки, і зламане буде все, що зветься законом Божим, природним або людським. Розсиплеться увесь суспільний лад — королівство й родина. Нема вже короля й підданих, батьків та дітей, чоловіків та жінок. Є тільки великі ренесансові бестії, що пожирають одна одну взаємно, «мов ті звірі в безодні». Усе згущено, нарисовано грубою лінією, характери лиш ледь-ледь позначені. Історія світу обходиться без психології і без реторики. Є тільки сама дія. Оце, що гвалтовно слідує одне по одному, — це тільки ілюстрація і приклад, воно виконує функції розділової риски абож чорної реалістичної відбитки для сцени Іова.

Бо сцена Іова — це головний кін. На ньому грають глузливе й блазенське мораліте про людську долю. Але перед тим усі постаті повинні бути вирвані з свого місця, з своєї суспільної ситуації, і вергнуті наділ, аж до остаточного пониження. Вони мусять сягнути дна. Занепад править не тільки за філософічну притчу — як от скок осліпленого Глостера у провалля. Тему занепаду Шекспір провадить уперто й послідовно, вона повторюється принаймні чотирикратно. Занепад одночасно фізичний і духовий, тілесний і суспільний.

Напочатку був король, двір, міністри, а потім — уже тільки четверо жебраків, що блукають шляхами серед вихору й дощу. Занепад відбувається повільно або раптово: почат Ліра складається спершу з ста слуг, згодом із п'ятдесятьох, згодом лише з одного, — Кента ж прирікає на вигнання один-єдиний шалений жест короля. Але процес деградації завжди один і той же самий. Відпадає все те, що відрізняє: становища, місце в суспільстві, навіть ім'я. Ймення теж непотрібні. Кожен уже тільки тінь самого себе. Тільки — людина.

ЛІР Чи знаний тут кому? Це вже — не Лір.

Чи так ступає? Каже? . .

Котрий сказати б міг: хто я такий?

БЛАЗЕНЬ Лірова тінь. (I, 4)

І ще раз те саме запитання і та сама відповідь. Вигнаний Кент повертається перебраний до свого короля.

ЛІР Ну, як? Хто ти такий?

КЕНТ Людина, пане. (I, 4)

Гола людина не має імені. Заки почнеться мораліте, всі повинні стати нагими. Нагими, як хробаки.

Устав Іов, роздер на собі одержу, обстриг волосся, упав до землі, покловивсь і мовив:

«Нагим вийшов я з материнської утроби, нагим і повернусь туди...»
(Книга Іова, I, 20 — 21)

Біблійне образотворення у цій новій книзі Іова не випадкове. Едгар каже: ... з виставною нагістю зустріну вітри і напастенства небозводу. І цей мотив повертається настирливо, з тією самою послідовністю:

*Я вчора з бурі бачив уночі такого,
від того й думав: чоловік — немов червяк... (IV, I)*

Занепад це страждання й тортури. Тортури можуть бути фізичні чи духові — абож фізичні й духові разом. Лір з'їздить з глузду, Кента заб'ють у диби, Глостерові виколють очі, і він перейде через акт самогубства. Щоб людина стала голою або, радше, щоб вона стала тільки людиною, не досить відібрати в неї ймення, місце в суспільстві і вирвати з неї характер. Її треба ще скалічити й збасаманувати, морально й фізично. Перетворити, як короля Ліра, у «знівечений верхотвір природи» і щойно аж тоді запитати, хто вона така. Адже новий, ренесансовий Іов має виголосити вирок сцені Макбета.

(...) *ЛІР* Читай!
ГЛОСТЕР Що: ямками очей?

ЛІР Що, ти — навіжений? Чоловік може бачити, як на світі йдеться, і без очей. Подивись вухами... (IV, 6)

Притчі — біблійні. Сліпці ясновидять, безумці вирікають правду. Наприкінці безумцями стають усі.

Їх щонайменше чотири, — пише Камю, — один з фаху, другий з власного вибору, двоє — з-за мук, що їх вони перейшли. Чотири розшарпані тіла, чотири невимовні обличчя тієї самої судьби³.

Блазень товаришує Лірові в дорозі крізь холодну ніч безуму, Едгар супроводить сліпого Глостера через гротескове самовбивство. Ліровим взиванням до богів відповідають скатологічні дотепи Блазень, молитвам Глостера — блазеньська демонологія Едгара:

Демон Фратеретто кличе мене і каже, що Нерон став рибалкою в озері темряви. Молися, блаженський, і стережись нечистої сили. (...) Мене куса за спину демон! (...) Муррк! Кішка сіра! (III, 6)

Але Едгарова демонологія це лише пародія, травестування сучасних єгипетських сонників і книг про відьом, величезні й бруталні кпини. Кпини з самого себе, з сцени Іова, з Іова, який розмовляє з Богом. Бо над коном Іова у «Королі Лірі» зноситься тільки кін Макбета. На ньому вбивають, ріжуть і торгують одне одного, паруються, злягають у ліжках і ділять королівства. З перспективи Іова, який перестав розмовляти з Богом, це кін блазнів. Тих блазнів, які ще не знають про себе, що вони блазні.

ЛІР ...Веселий буду я: ходім, ходім. Я естє король. Це знаєте, панове?

ДВІРЦЕВИЙ Ви — величність, і ми коримося вам.

ЛІР То в цьому ще живе надія. Ходім, і ви це вхопіть, ви, біжачи, вхопіть! Хоп, хоп, хоп. (IV, 6)

Надійшла година нуль. Лір нарешті збагнув. (...)

(...) Перший блазень — Арлекін. Він має в собі щось від тварини, фавна й дідька. Тим то він і носить чорну маску. Він подвоюється й потроюється в очах, він — трансформіст. Виникає враження, що він не підлягає звичайним законам простору й часу. Він блискавично змінює постать, спробується бути відразу в кількох місцях. Він — демон руху. В «Слuzі двох панів» Гольдоні, що його виставив був мілянський «Піккольо Театро», Арлекін сідав на березі майданчика з дощок, виривав у себе з голови волосину, видовжував її і скорочував, протягав крізь вуха або ставив собі на носа й утримував сторч у повітрі. Арлекін — фокусник. Цей слугуючий насправді не слугує нікому, а всіх водить за носа. Він кпить із купців і закоханих, з маркізів і з вояків. Він висміює любов і честолюбство, владу й гроші. Він розумніший за своїх панів, хоч і видається тільки сприятлишим. Він незалежний, бо зрозумів, що світ це блазнювання.

Пак у «Сні літньої ночі» — англійський народний щезник, Робін «добрий хлопчина». Але він і Арлекін ренесансової «коммедія делль'арте». Він трансформіст, фокусник і режисер комедії помилок. Він перемішує пари закоханих і спричинює те, що прекрасна Тітанія пестить осяччу годову. У ґрунті речі він висміює їх усіх: Тітанію і Оберона, Гермію і Лісандра, Гелену і Деметрію. Він проявляє блазенства кохання. З нього — провід, доля, випадок. Випадок буває іронічний, але сам він про те не відає. Пак чинить капості. Він не усвідомлює, що вчинив. Тим то й може він на кону коїти вибрики. Як і Арлекін.

Блазнювання це одночасно філософія і професія. Мангачка й Фест⁴ — уже фахові блазні. Вони виступають в одягу блазнів, перебувають на службі в князя. Вони, щоправда, не перестали бути Арлекінами і не погорджують пантомімою. Але вони вже не режи-

серують вистави, не беруть навіть у ній участі, лише її коментують. Через те вони глузливі й гіркотні. Ситуація блазня двозначна й внутрішньо суперечна. Це суперечність між професією та філософією. Фах блазня, подібно, як і фах інтелектуала, полягає в тому, що він — розважає. Його ж філософія — те, що він говорить правду, що він демістифікує. Блазень у «Королі Лірі» не має навіть імені, він тільки блазень, чистий блазень. Але це перший блазень, який усвідомлює ситуацію блазня:

БЛАЗЕНЬ ... Благаю, дядечку, пристав учителя, що міг би навчити твого блазня, як брехати. Я б радо навчився.

ЛІР А брехатимеш, шалагане, будеш у нас бичованийий.

БЛАЗЕНЬ Чудуюся, що за родичі: ти і дочки? Вони хочять вишмагати мене за правду, ти — за брехню. А часом вишмагають мене за те, що я тримаюсь тихо. Радше був би котріською річчю, ніж блазнем. А все ж не тобою, дядечку. Ти обчиркижив свій глузд із обох боків і не покинув нічого посередині... (I, 4)

Блазень, який самого себе визнав за блазня, який погодився з тим, що він тільки блазень на службі у князя, перестає бути блазнем. Він повинен тоді погодитися з тим, що світ поділяється на блазнів та не-блазнів і що князь — не блазень. Але за засаду філософії блазня править теза, мовляв, блазнями є всі, а найбільший блазень той, хто не знає, що він блазень: сам князь. Через те блазень мусить робити блазнів з інших. Інакше він не блазень. Блазень підлягає спантеличенням, оскільки він блазень, проте водночас він не може погодитися на спантеличення, усвідомлює його і відкидає. Блазень перебуває у суспільній ситуації байстрюка так, як її багаторазово описував Сартр. Байстрюк доти байстрюк, доки погоджується з своєю байстрючою долею, доки приймає її як доконечність. Байстрюк перестає бути байстрюком, коли сам себе не визнає за байстрюка. Але тоді байстрюк мусить скасувати поділ на байстрюків та заковроджених дітей. Тоді він повстає проти підвалин суспільного ладу або принаймні їх демістифікує. Блазня хочуть обмежити до ролі блазня, направити йому напостійно блазеньську «личину», але він її не приймає. Він безнастанно приправляє ту «личину» іншим:

ЛІР Чи не звеш мене дурнем, хлопче?

БЛАЗЕНЬ Всі інші титули ти роздав, а це в тебе — з народження.

КЕНТ Це не цілковита дурниця, пане.

БЛАЗЕНЬ Ні, повір! Пани і великі люди цього не дозволять. Якби я вивласнив монополію, вони хотіли б мати часть її. Дами — теж: не дозволяють мені брати всю глупоту для себе. Цапатимуть її шматок... (I, 4)

Так починається театр блазнів, відіграний на кону Іова. Блазень у першій своїй сцені жертвує свій блазенький ковпак Лірові. Бо блазнювання це не тільки філософія, це також і театр. Той, власне, театр, який у «Королі Лірі» для нас найсучасніший. Треба його тільки прочитати й побачити, здерти з «Короля Ліра» весь романтичний та натуралістичний реквізит, оперу й мелодраму про вигнаного дочками старого, який блукає серед бурі простоволосий і який наслідком нещастя і справді позбувся розуму. У цьому бо безумі є — як і в Гамлета — метода. Божевілля у «Королі Лірі» це філософія, перехід на блазеньські позиції.

Блазень це той, — пише Лешек Колаковський, — хто, щоправда, обертається у доброму товаристві, проте до нього не належить і розмовляє з ним зухвало. Той, хто ставить під сумнів усе те, що вважають самозрозумілим. Він не міг би того чинити, якби сам належав до доброго товариства, — на той випадок він міг би бути щонайбільше салюновим бентежником. Блазень повинен бути зовні доброго товариства, розглядати його збоку, щоб викрити не-самозрозумілість його самозрозумілості і не-остаточність його остаточности. Та разом з тим він мусить обертатися в доброму товаристві, щоб знати його святощі й мати нагоду промовляти до нього зухвало. (...) Філософія блазнів, власне, за кожної доби демаскує як сумнівне те, що вважається за найнепоруйніше, виявляє суперечності того, що видається наочним і незаперечним, виставляє на посміховисько самозрозумілість глузду і добачає слушність в абсурдах...⁵

БЛАЗЕНЬ ... Дядечку, дай мені яйце, і я тобі дам дві корони.

ЛІР Що ж то за дві корони будуть?

БЛАЗЕНЬ Ну, після того, як розітну яйце посередині і виїм поживок, то будуть дві корони з яйця. Коли ти розколов свою корону посередині і віддав обидві частини, то несеш свого осла на спині — через грязюку. (...) Тепер же — нуль, без числа. Я кращий, ніж ти тепер: я блазень, а ти ніщо... (I, 4)

Річард II, коли в нього з голови зірвано корону, зажадав, щоб йому подали дзеркало. Поглянув у нього — та й розбив. Він бо побачив у люстрі тремтячого діда. А, тим часом, то ж було його обличчя. Те саме, коли він був королем. У «Королі Лірі» деградація володаря настає поволі, щабель за щаблем, Лір поділив королівство й віддав владу, але бажав і далі зостатися королем. Він вірив, мовляв, король не може перестати бути королем, так, як сонце не може перестати світити. Він вірив у чисту велич, у чисту ідею короля. В історичних драмах знесвячення величі відбувається ударом кинджала або зірванням корони з голови живого владаря. У «Королі Лірі» знесвячення величі здійснює Блазень.

Лір і Глостер есхатологи, вони судорожно хапаються за існуван-

ня абсолютів. Вони взивають до богів, вірять у справедливість, покликаються на закони природи. Вони вже впали з кону Макбета, проте й далі вони — його в'язні. Блазень же перебуває так само поза сценою Макбета, як і поза сценою Іова. Він дивиться ззовні і він не ідеолог. Він відкидає всі сповиди: закону, справедливості, морального ладу. Він бачить голе насильство, голу жорстокість і голу жаждобу. Він не має ілюзій і не шукає втіхи в існуванні природного або надприродного порядку, в якому зло буде покаране, а добро нагороджене. Король Лір, який уперто тримається фікції величі, для нього смішний. Тим смішніший, що він не помічає власної смішності. Але Блазень не полишає свого смішного, деградованого короля і товаришує йому в дорозі до безумства. Блазень знає, що єдиний справжній безум — визнати цей світ за розумний. Феодальний лад, тим часом, абсурдний, і його можна описати тільки категоріями абсурду. Світ стоїть на голові.

*Як стануть більші до слова, ніж майна, церковні,
а броварі п'янизну розрідить готові,*

*а поле — золотом лихвар поправить,
звідня та гульня стануть мурувати храми:
тоді вже царство Альбіону
замішанку дізна глибоку.
Настане вік, хто доживе, очима втямить,
що буде звичка: йти ногами... (III, 2)*

Гамлет знаходить прибіжище у божевіллі не тільки для того, щоб обдурити викажчиків і збити з пантелику Клавдія. Безумство правило для нього так само й за філософію, за критику чистого розуму, за великий глузливий обрахунок із світом, який зірвався з своїх завіс. Блазень переймає Гамлетову мову з тих сцен, де той удавав запаморочення. В ній не лишилося вже нічого від грецької та римської реторики, що їй так охоче вживав Ренесанс, від холодної та гідної байдужості Сенеки супроти неунікненності судьби. Лір, Глостер, Кент, герцог Олбені, навіть Едмунд — вони ще риторичні. Мова Блазня інакша. В ній повно біблійних травестій і обернених середньовічних притч. У ній чудовий барокковий сюрреалізм, раптові скоки уяви, згущення й скорочення, брутальності, вульгаризми й скатологічні порівняння. Його віршики подібні до лімериків⁶. Блазень уживає абсурдний дотеп, діалектику й парадокс. Мова Блазня — мова суспільного гротеску. Того, який унаочнює абсурд самозрозумілості та абсурд абсолюту великим і загальним *reductio ad absurdum*.

ЛІР Мені, о серце, як зриваєшся! Та — годі, вниз.

*БЛАЗЕНЬ А накричи на нього, дядечку, як куховарка на в'юнів,
коли запікала їх живими в тісто. Вона лускала їх дубцем по голов-*

ках і кричала: «Наниз, брикунчики, наниз!» А було, брат її, чисто з добрати до свого коня, мастив маслом його сіно. (II, 4)

Блазень з'являється на кону, коли починається занепад Ліра. Зникає ж він під кінець третьої дії. А я ляжу в постіль уполудень. Це його останні слова. Більш він не з'явиться. Блазень більш не потрібний. Король Лір перейшов школу блазеньської філософії. Коли він востаннє спіткає Глостера, то розмовлятиме мовою Блазня й дивитиметься на кін Макбета тим робом, яким на нього дивився Блазень: казали мені, що я був усе чисто. Це брехня, я — не замовлений від трасовиці. (IV, 6)

ПРИМІТКИ

¹ Драма «Кордіян», з якої Котт наводить наступну за тим цитату (тут, у перекладі: *Шекспіре! Духу! . . .* і т. д.), постала 1834 р. у Швейцарії і являє собою новий етап у розвитку революційної — ідейно і формально — концепції Словацького. Наводимо коротко відомості про цей твір з праць українських літературознавців. М. Барановський, старший науковий співробітник Кременецького краєзнавчого музею (стаття «Великий син польського народу», газета «Радянська культура» з 3 вересня 1959):

В драмі поет малює широку картину революційного руху в Польщі. Центральним образом твору є молодий шляхтич, патріот Кордіян, що вирішив вбити царя, думаючи цим самим звільнити Польщу. Але не довівши справи до кінця, він потрапив до рук царської охоранки. Ю. Словацький показує в символічному образі Кордіяна безпорадність і боягузтво шляхти, яка верховодила в повстанні, підкреслює, що шляхетська верхівка не спроможна керувати народом.

Григорій Вервес у вступній статті до першого тому видання вибраних творів Словацького в українському перекладі (Юліюш Словацький. Вибрані твори в двох томах. Переклад з польської за редакцією Максима Рильського. Державне видавництво художньої літератури, Київ, 1959):

У драмі поет висміює верхівку польського повстання: Чарториського, Хлопіцького, Круковецького — і показує нездатність цих людей до керівництва. (. . .) Таким чином, не слабодухому і нервовому сучасному поколінню шляхти потрібно боротися за велику всенародну справу — такий висновок «Кордіяна». Ідейно спорідненою з «Кордіяном» є драма, що залишилася в уривках, — «Горшитинський», в якій, прогиставляючи безвольного Щенсного керівникові національно-визвольного повстання 1794 р. на Литві Якубові Ясінському, людині рішучій, повній запалу і революційного вогню, автор знаходить на решті справжніх героїв, які зуміють боротися за свободу Польщі . . . (Ст. ст. 18 — 19).

На шекспірівські літературні переживання Словацького, — поета, чий романтизм був багатшаровий і переходив різні стадії, — варто тут звернути особливу увагу з огляду на антиромантичну, антиілюзіоністичну концепцію Котта. Про впливи Шекспіра на Словацького читаємо в англійській розвідці українського славіста Костянтина Біди, теперішнього президента українського Шекспірівського товариства (Constantine Bida. Shakespeare in Polish and Russian Classicism and Romanticism. „Etudes Slaves et Est-Européennes“, Vol. VI, parts 3 — 4):

Романтичні уявлення, мовляв, від дійсності можна втекти, вдаючися до історичних проблем, щільно підвели слов'янських романтиків до «Юлія Цезаря», «Короля Ліра», «Генрі VI», «Річарда III», «Річарда II», «Генрі IV» та «Генрі V». Саме тому цей напрям знайшов такий потужний вираз у драматичній творчості Юліюша Словацького, найбільшого прихильника Шекспіра не тільки у Польщі, а й у всьому слов'янському світі. Захоплений шекспірівськими трагедіями, він збагачує теми «Міндовга», «Горштинського» та «Діллі Венеди» мотивами «Короля Ліра», «Річарда III», «Макбета» й «Гамлета». Наслідком свого безпосереднього досвідчення англійського театру в Лондоні й свого довершеного збагнення шекспірівського духу створює він «Баллядину», найдосконаліший вислів шекспірівського мистецтва у слов'янських літературах — польського «Макбета», уцедреного драматичними елементами «Короля Ліра», «Сну літньої ночі», «Ромео та Джульєтти» і «Бурі». (Ст. ст. 193 — 194)

Виразно проявляє Словацького у шекспірівському контексті видатний польський літературознавець Станіслав Гельштинський у ювілейному огляді, вміщеному в східнонімецькому англістичному журналі (Stanisław Hellsztynski Polish Translations of Shakespeare in the Past and Today. „Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik“, 12. Jahrgang 1964, Heft 2):

...Юліюш Словацький, наш великий романтичний поет, писав свої драми на шекспірівський риб. В його «Баллядині» (1834), напр., ми можемо легко простежити теми з «Сну літньої ночі», «Макбета» й «Короля Ліра», тоді як він у своїй трагедії «Горштинський» (1835) наділив героя гамлетівськими рисами й певною мірою відтворив загальний настрій цієї п'єси. Проте, Словацький ніколи не мав наміру перекладати Шекспіра — для такої праці, як сам він мовляв, він не мав властивої кваліфікації. Короткий пасаж із «Макбета» (I, 1 і 2), що він його переклав, не був за його життя ні разу опублікований. Вимоги Словацького у ділянці перекладу і той високий рівень, що його він жадав, ми можемо оцінювати з його іронічного ставлення до одного зухвалого перекладача, першого в історії шекспірівської літератури у Польщі, який пробував перекладати п'єси з англійської мови, володіючи нею зовсім слабенько.

Той, з кого Словацький так кпив, був священик Ігнаці Головінський, канонік київської капітули й пізніший архієпископ Могилева. Під час свого перебування на Україні в році 1837 Головінський під-

дався намові Юзефа Коженювського, славетного натоді польського автора романів, співпрацювати з ним над виданням повного збору творів Шекспіра, що мали бути перекладені з оригінальних текстів. Року 1840 Головінський, під псевдонімом Кефалінський, видав два томи, які містили «Гамлета», «Ромео та Джульєтту», «Сон літньої ночі», «Короля Ліра» та «Бурю».

Вартість цього видання була цілком незначна. (...) Як його сприйнято, найкраще підсумував Словацький, писавши: «Слід пожалкувати, що у перекладах Кефалінського Шекспір повнотою щез». (Ст. ст. 184 — 185) — Прим. перекл.

²⁾ Пор. аналізу цієї сцени у вельми новаторській праці Дж. Вілсона Найта (G. Wilson Knight) про елементи гротеску в «Королі Лірі», збагненого, щоправда, дещо інакше, ніж у моему шкiці: „King Lear and the Comedy of the Grotesque“, у томi: „The Wheel of Fire“, London, 1957.

³⁾ Albert Camus. Le Mythe de Sisyphe. Paris, 1942.

⁴⁾ Мантачка (Touchstone) — штукар з комедії «Як вам довподоби», Фест (Feste) — штукар з комедії «Вечір дурущів, або Чого бажаєте» (заголовок звичайно перекладається як «Дванадцята ніч» — дослівно й у даному випадку безглуздо). — Прим. перекл.

⁵⁾ Leszek Kołakowski. Kapłan i błazen. „Twórczość“, październik 1959.

⁶⁾ Лімерики (limericks) — англійські п'ятирядкові вірші з гротесковою пуантою. — Прим. перекл.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

БОГДАН ОСАДЧУК: КОНСОЛІДАЦІЯ ЧИ «РОСІЙСЬКИЙ ШЛЯХ» ДО СОЦІЯЛІЗМУ?

Уваги до XXIII з'їзду КПРС

Прислухаючись до виступів промовців або, вірніше кажучи, слухаючи та читаючи вже процenzуровані виступи делегатів на XXIII з'їзді всесоюзної компартії в Москві, я пригадав собі слова польського філософа-марксиста Адама Шафа. Недавно у книжці «Марксистизм і людська одиниця» він писав, що в епоху сталінізму засадничо слушне гасло боротьби з демагогічною «зрівнялівкою» було зловжити «для витворення верстви, абсолютно відданої вождеві і пов'язаної з ним вузлами дуже утилітарних, але у певних обставинах особливо вигідних привілеїв... До тих речей варто повернутися при нагоді все ще не здійсненої солідної та одвертої соціологічної аналізи явища так званого культу особи, яке було закорінене у суспільних процесах, а не в особистому характері одиниці. Вистачить сказати, що багато з негативних явищ у виховному моделі людини соціалізму, які нас цікавлять, сягають корінням в епоху сталінізму та її викривлень. Хоча б тому не можна без глибокої аналізи суспільних підстав та причин тієї епохи зрозуміти до кінця ті явища, а врешті не можна ефективно їм протидіяти та їх перебороти».

Глибока правда, висловлена польським філософом, до речі, вчителем багатьох молодих марксистів у Польщі і членом Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої Партії, набрала щойно тепер, у світлі останнього з'їзду КПРС, зловісної ваги. Як знаємо, Хрущов розвінчав сталінізм під гаслом боротьби проти «культу особи» примітивним, не науковим і не політичним способом. Але все таки тим не обдуманим та поверховим шляхом колишній перший секретар панівної посталінської бюрократії, повалений своїми соратниками, зробив перший крок у напрямі всебічної розправи з страшним минулим радянської системи.

Але якщо Хрущов не впорався з завданням доби, то логічним висновком з такого невідрадного стану речей повинне було б бути, щоб його спадкоємці виконали це завдання, на виконання якого чekali мільйони людей усіх республік Радянського Союзу, закордонні комуністи, та й не тільки комуністи. Бож страхіття сталінської доби завдавали ударів не лише комуністам та їх родинам, але й у першу чергу масам непартійних усіх клас і верств радянського суспільства, як також били й по інших системах суміжних країн.

Однак Брежнев не наслідився розв'язати це завдання і капітулював перед ним, та що казати — зробив крок назад у порівнянні з бідолашним Хрущовим. Його належало б звати не Брежнев, а «Обережнев». Бо його девіза звучить: обережно з сталінським минулим, обережно з хрущовським минулим, тримаймося влади й корита і передусім — не дискутуймо.

Чому так сталося? Чому четвертий з'їзд без Сталіна і перший без Хрущова перетворився на жахливу мертвотність, на якесь несамолюбне видовище повторювання вже давно віджилих фраз, закликів, тез, оплесків — цієї безглуздої, ругинової наруги над творчою й думачою людиною, на тріумф сталінської форми без сталінського змісту? Очевидно, у цьому винен не сам Брежнев (Обережнев), і не його однодумці-бюрократи всесоюзної, республіканської чи суто провінційної безформатності. Винна сама система, що сплодила таких героїв капітуляції перед живим життям, перед живою думкою, перед творчим змаганням з прокляттями вчорашнього дня. І водночас винен інстинкт самозбереження реакційної та загроженої в своєму стані посідання упривілейованої верстви бюрократів. І нехай доморослі вістуні «найпередовішого суспільного ладу» не підсміхаються, мовляв, ще один контрреволюційний український писака посягає на якісь там вигадані вітряки якихось там антикомуністичних уявлень та ілюзій.

«У нас же немає приватної власності на засоби виробництва, — скажуть наші чи їхні марксистки, — експлуатація людини людиною зметена з території колишньої Росії. У нас немає антагоністичних суспільних суперечностей».

Цур їм з тими всіма вчорашніми й сьогоднішніми догмами, якими приховується суть усіх сутей їхнього понадкласового рабства. А вона дуже проста: у сьогоднішньому світі так державного соціалізму СРСР, як і ліберального або мішаного вільного плюс плянованого капіталізму символом поневолення та експлуатації людини є не старі, віджилі марксистські догми про власницькі привілеї, а надуживання привілеями від різних груп взаємних інтересів, бюрократичного апарату влади та суспільні явища відчуження людини в системі індустріялізованого світу. Справжнє горе людини починається там, де вона не має змоги виявити своє невдоволення у формі організованої та зрівняної у всіх правах з владою опозиції, у незалежному судівництві, у не обмеженій ніякою цензурою пресі та у не зв'язаних з владою профспілках або професійних об'єднаннях.

Радянська бюрократія дійшла, завдяки сталінсько-хрущовській системі, до такої досконалости у погнобленні індивідуальних прав людини, групово-професійних інтересів чи окремих національних, культурних або мовних вимог, що саязарівська диктатура в Португалії чи франківська в Іспанії виглядають у порівнянні з нею, як дитячі іграшки. І в цьому, як кажуть, заритий собака.

Царський режим був мішаниною економічно-бюрократично-націо-

нальної експлуатації, на тлі більшості існуючих суспільних систем у Європі найбільше недорозвиненою, реакційною системою. Радянська влада за відносно короткий історичний період здобулася на такий самий сумнівний рекорд. Перебравши за Сталіна певні, вироблені царистською бюрократією звичаї та порядки (в ім'я яких інших символів та вір — не має значення), вона досягнула ще більших успіхів у надуживанні привілеями. Але виплекавши вдосконалені форми насильства, солідарності пануючого апарату, зневажливого ставлення до підданих, не вдоволених такою системою, вона заприсяглася, що не зречеться свого права на користь інших, тим часом назрілих можливостей розв'язки й полагодження суспільних конфліктів.

І тут доходимо до відповіді, чому панівна верства апарату у всіх його многогранних проявах сказала собі, що дальший крок на шляху критично-суспільної аналізи причин та наслідків сталінізму мусить обов'язково привести до захитання підстав цілої системи, до втрати привілеїв та понадсуспільного, гегемоніяльного становища КПРС. Звідси гасло промовчування або, точніше — колективної мовчанки про злочини сталінської доби, звідси туга за внутрішньою консолідацією та, в результаті цього, стихійний потяг усіх апаратників і навіть розсварених між собою персонально груп до консолідації влади супроти опозиції творчої інтелігенції, невдоволеного селянства та робітництва.

КОНТРЕВОЛЮЦІЙНА СОЛІДАРНІСТЬ

Сьогоднішня система спадкоємців сталінсько-хрущовської влади виплекала чародійно діючу силу збереження zagrożених позицій. Коли ідеологічні фронти прориваються на багатьох відтинках, коли народний гнів пече в ноги або в інші місця, якими сиділося досі на привілеях, коли об'єктивні закони суспільного розвитку вказують на паразитарний характер нікому, крім її виконавців, не потрібної влади, коли вчорашні догми валяться на смітник історії, тоді, як і в усіх реакційних системах в історії людства, настає період солідарності та єднання рядів в ім'я вузького егоїстичного інтересу. Тоді Брежнєви, Суслови, Мікояни, Підгорні, Шелєпіни, Маліновські та інші паразити об'єднуються спершу для перекинення відповідальності за неуспіхи на Хрущова, а потім домовляються задемонструвати перед народними масами, перед революційно або тільки еволюційно зорієнтованими групами — «монолітну єдність».

То нічого, що ця єдність побудована на заскорузлій думці про поворот на позиції вчорашнього дня. Головне — єдність і консолідація проти наростаючих нових сил, що виступають за докорінну реформу програної в історичних масштабах теорії й практики.

Тут повчальний досвід з подібними явищами в світовій історії,

але ще більш яскраві прикмети суспільних боїв між відсталим і поступовим в історії Росії. Не має при тому значення, чи прихильники відсталих форм повністю або тільки частинно усвідомлюють (або й зовсім ні) свій програш. Найчастіше володарі реакційно-февдальних систем або пожертвих внутрішньою кризою диктатур переконані в своїй непомильності і тому нездібні пристосуватися до нових вітрів історії, або, говорячи менш патетично, до нових явищ, народжених на ґрунті цілого ланцюга кардинальних помилок при спробах розв'язати заплутані суспільні проблеми. Усе нове вони сприймають як глибоку несправедливість, у всьому підозрівають змови й замаху, підступ і злорадність, а передусім — пряму та нічим не виправдану конкуренцію.

Хрущов був носієм певних реформаторських течій, в яких була хоч невелика доза відваги протидіяти настроям та суспільним течіям у глибокій кризі в ім'я врятування всієї системи перед катастрофою. Брежнєвський XXIII з'їзд є поворотом до традиції, згуртуванням перестрашеної бюрократії на базі реставрації догм і привілеїв. Це відомий, сказати б, павловський рефлекс закріплених та реакційних формацій, які не хотіли й не хочуть сьогодні піддатися неможливим законам еволюції.

Звідси відмова від десталінізації, відхід від розробки конкретних проблем державно-правного, соціологічного та теоретично-філософського порядку. Звідси й страх перед дальшим роздряпуванням ран, що залишилися з сталінської доби. І тому повна мовчанка про притягнення до відповідальності всіх малих і маленьких сталінів, зокрема катів і підкатів системи масового терору, повне відпущення гріхів сталінським опричникам, інтелектуальним чорносотенцям, адміністративним злочинцям. Тут концепція ясна: «Не доторкуймося до звиродніння доктрини й практики, бо це вдарить бумерангом у наші стільці».

Визначено новий курс на внутрішню стабілізацію у Радянському Союзі та на консолідацію партійного апарату, більше того — на відновлення захитаної гегемонії цього апарату у всьому політичному житті та укладі суспільних сил. Основи цього маневру досить прозорі. Партія одержує назад «украдені» роки шляхом примітивної маніпуляції: промовчуванням нищівної ролі сталінізму та перекресленням хрущовізму, який став білою плямою в історії радянської системи останніх років. До цього додаються організаційні заходи реставраційного порядку, як відновлення таких традиційних інституцій з сталінських часів, як політбюро та пост генерального секретаря комуністичної партії. Посилання на Леніна та ленінізм — це тільки фігурний листок, яким прикривають соромицьке місце, тобто континуацію сталінських форм цих інституцій, хоч без сталінського змісту, бо його годі повернути до життя, хоч і як деякі держиморди цього бажали б. Та й культ особи Леніна має свою вимову, бо свідчить про реакційність концепції в цілому.

РОЗРИВ МІЖ ЕКОНОМІКОЮ Й ІДЕОЛОГІЄЮ

Добре, скажуть захисники нових трюків у Кремлі, — алеж в економіці ми йдемо зовсім новими шляхами. І вони ніби мають рацію, тільки біда в тому, що реформи Косигіна пахнуть знову утопією: важко збагнути, як цей новий НЕП міг би бути здійснений. Не зважаючи на нижчі показники нової п'ятирічки, все ж таки постає питання, звідкіля Радянський Союз візьме засоби на завершення цієї гігантської програми підвищення споживання, радикального розвитку занедбаного сільського господарства та систематичного підвищення воєнного потенціалу держави. Чи це не нова лихоманка, розрахована на легковірність населення?

І все таки у новій економічній програмі багато позитивного. Особливо в ділянці застосування стимулів ринкового господарства, рентабельності і таких факторів, як прибуток, реклама тощо. Але всі ці засоби перебрані з капіталістичної системи, яка, згідно з примітивною оцінкою Брежнєва, приречена на неминучу, і то близьку, катастрофу. Парадокс зіставлення цих явищ має більше елементів фарсу, ніж поважних політичних подій. Та, зрештою, вистачить пригадати, що Радянський Союз і більшість соціалістичних країн примушені силоміць стерегти кордони, щоб щасливі громадяни пролетарського раю не втікали до страшного капіталістичного пекла. У берлінській стіні з заліза, колючого дроту та бетону «вищість» економічно-політичної системи соціалізму над капіталістичною особливо виразно зафіксована.

Але справжня реакційність XXIII з'їзду виявилася в розриві між економічними та ідеологічними постановами. Коли господарська концепція відійшла від анахроністичних і небезпечних норм склеротичного плянування, ідеологічна програма нового керівництва відзначається затхлою казенщиною передреволюційної та сталінської системи. Вся сучасна чорна сотня апаратників, підкріплена неодмінно опортуністичним Шолоховим, повела оскаженілий наступ на все, що у духовому житті Радянського Союзу модерне, поступове, європейське. Виховані у станіському відокремленні від усього нового на нашому континенті та на інших суходолах, видресувані на «Кратком курсе истории ВКП(б)», скорумповані державними дотаціями та вдоволені літературними й мистецькими творами плаского та невибагливого конформізму, новітні чорносотенці звели бій з примарою європеїзації Росії.

Чи перемогли? На з'їзд та на сторінках «Правди», мабуть, так. Але в житті? У цьому бурхливому складному процесі змагання старого з новим? Побачимо. Історія Росії та її колоній знає різні періоди тріумфу чорносотенщини та реакції. Але так само знає, чим це скінчилося.

Чи можлива ця вимріяна загірна Аркадія гармонії та безпечного існування системи на такій реакційній базі? На дуже короткий час,

імовірно, так. Але від справжньої стабілізації Радянський Союз під контролем теперішньої верхівки так само далекий, як і взагалі вся система «соціалістичних» країн.

Найкраще зформулював сучасну ситуацію головний редактор варшавського тижневика «Політика» Мечислав Раковський у книжці «Дискусії, пропозиції, рішення», яка появилася в Польщі напередодні московського з'їзду. Всупереч напушистому офіційному оптимізмові цей переконаний, але нормально критично думачий комуніст, між іншим кандидат у члени ЦК польської комуністичної партії, каже ось що:

«У останні роки стало модним слово „стабілізація”, яким описують політичну ситуацію поодиноких соціалістичних країн. Але це дефініція, яка фальшує дійсність. Соціалістичним країнам далеко сьогодні до стабілізації. Безперечно більш характерною прикметою є творчий неспокій, спроби по-новому розв'язувати різні труднощі та протиріччя... Дійти до тієї сміливої мети не легко. На шляхах до неї вириваються гори різного роду труднощів, суб'єктивних та об'єктивних заборол».

Але це характерне також і для Радянського Союзу з його куди більшими протиріччями. Зубний лікар може вирвати зуб без болю, але помиляються ті радянські діячі, які думають, що у хворому суспільному організмі можна провести безболісну операцію. Та зрештою майбутній розвиток внутрішніх подій у їхній країні навчить їх іншого. Тільки ж чим закостеніла система буде лізти глибше в гущу суспільних суперечностей, національних конфліктів, тим більше пізніша розв'язка і майбутнє протверезіння отупілої верхівки будуть болочими. Росія та неросійські республіки опинилися на історичному роздоріжжі поміж спробою реставрації віджилих форм учорашнього дня та назриваючими, хоч ще й не з'ясованими формами нового, кращого ладу завтрашнього.

КУРС НА ПОДВІЙНУ ІЗОЛЯЦІЮ

У суміжних з Радянським Союзом соціалістичних країнах уже поширився в народі гумористичний глузливий вислів, що ХХІІІ з'їзд накреслив «російський шлях до комунізму». Влучнішу дефініцію годі вигадати. Але що вона означає на ділі? Не що інше, як ізоляцію Радянського Союзу та його бюрократичної верхівки від двох, точніше — від трьох формацій у міжнародному комунізмі. Поперше, не вдалося очевидно засипати прірву між Радянським Союзом і Китаєм. Комуністи в Пекіні відповіли на компромісові формулювання Брежнева безкомпромісовою лайкою та новими обвинуваченнями. На перемир'я немає жодних надій. Нічого не вийшло також з залицяння до Албанії.

Навпаки, утеча колишнього міністра різних повоєнних урядів Польщі, заслуженого діяча польської компартії з часів окупації, Ка-

зімежа Міяля до Тірани обіцяє новий розділ загостреної боротьби китайського табору з радянським «ревізіонізмом». Міяль залишив у Польщі масово поширюваний памфлет та програму «Підпільної комуністичної партії Польщі», у яких опозиція закидає сьогоdnішньому керівництву в Кремлі, відвічний російський імперіалізм. Такого ще не бувало в безпосередньому сусідстві з Радянським Союзом.

Але й це ще не все. З першої реакції на XXIII з'їзд у країнах Південно-Східної Європи відчувається невдоволення з нового, реакційного курсу в ідеологічній площині. Ніхто там не поспішає наслідувати ці методи. Навпаки, майже всі керівництва компартій делікатно відмежовуються від будь-якого наподоблення постанов московського з'їзду. Отже маємо справу з діаметрально протилежною ситуацією, ніж було по антисталінському XX з'їзді КПРС у 1956 році. На практиці це ніщо інше, як поглиблення поліцентризму, або інакше — дезінтеграції, розкладу в комуністичній державній системі Східної Європи. Румунія підкреслила такий курс досить виразно словами першого секретаря румунської компартії на з'їзді в Москві. В інших країнах відмежування від Радянського Союзу не таке радикальне, але все ж таки помітне.

Зовсім ясні нові розбіжності між Москвою та Београдом. Для Союзу комуністів Югославії, які пішли останніми роками на великі та ґрунтовні ідеологічні реформи ліберального напрямку, XXIII з'їзд є символом консервативного й догматичного курсу наступників Хрущова. Хто уважно читав текст виступу голови югославської делегації на цьому з'їзді Олександра Ранковіча, той міг відразу збагнути, як далеко розійшлися дороги Брежнєва й Тіта. Та це тільки початок нового періоду у взаємному відчуженні. Порівнюючи такий розвиток подій з часами, коли Хрущов їздив до Югославії, а Тіто відвідував Радянський Союз, можна без перебільшень висунути тезу, що сьгодні радянський марксизм має дуже мало спільного з югославським.

Нарешті, четвертий і, може, найважливіший елемент самоізоляції радянської партійної бюрократії. Він стосується взаємин з комуністичними партіями Західної Європи. Італійська партія не приховує, що XXIII з'їзд не відповідає її поглядам. Те саме чинить комуністична партія Франції — колишня оаза догматиків. Для деяких активних діячів тих партій, особливо для інтелектуалістів, поетів, філософів, як відомий поет Люї Арагон або літературний критик Роже Гароді, «російський шлях до комунізму» викликає реакцію несмаку й жаху. Спільні колись шляхи розійшлися і навряд чи коли-небудь ще зійдуться. Напевно не з сьгоднішньою бюрократичною диктатурою темноти й регресу.

**ВОЛОДИМИР П. СТАХІВ: СТАБІЛІЗАЦІЯ ДИКТАТУРИ
ПАРТІЙНОГО АПАРАТУ?**

Після XXIII з'їзду Комуністичної партії
Радянського Союзу

Опубліковані в радянській пресі офіційні матеріали про XXIII з'їзд КПРС нагадують чомусь анекдоту, яка десять років тому, тобто після таємної промови Нікіти С. Хрущова на XX з'їзді КПРС у лютому 1956, курсувала по Радянському Союзу: Сталін, помираючи в березні 1953, залишив спадкоємцям своєї влади аж три заповіді, які треба відкрити в такій черзі: перший — після трьох років, другий — після чергових п'ять років, третій — знову по п'ятьох роках; у першому сказано коротко: «Якщо справи стоятимуть погано, скидайте всю вину на мене»; у другому: «Якщо справи далі стоятимуть погано, далі скидайте вину на мене», у третьому: «Якщо становище не покращало, наслідуйте мене і робіть те, що робив я».

Наскільки ця анекдота в цілому з'ясовує радянську дійсність по-сталінського то похрущовського («брежневсько-косигінського») періодів, покаже дальший розвиток подій в СРСР; і то не зважаючи на заяву Ніколая Г. Єгоричева на з'їзді в справі «елементів т. зв. сталінізму» і на гостре засудження Миколою В. Підгорним «шкідливих нашарувань, зв'язаних з культом особи».

Останній всесоюзний партійний з'їзд (29 березня — 8 квітня 1966) можна розглядати або в хронологічному порядку, або в порядку тільки тих питань, що є важливі та суттєві для дальших розвоєвих процесів в СРСР. У першому випадку вистачить почати із «звітної доповіді ЦК КПРС», зредагованої та виголошеної Леонидом І. Брежневим, щоб після цього перейти до окремих виступів згори визначених «дискутантів» і відтак закінчити доповіддю Алексея Н. Косигіна про «директиви XXIII з'їзду КПРС для п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1966-70 роки» та зарежисерованою «дискусією» після цієї доповіді. Правда, цей спосіб був би куди простіший, зате менше проглядний, бо при цьому постає небезпека загубитися в нетрях постійних, невибагливих повторень окремих з'їздових промовців і заплутатися в казуїстиці їхньої діалектики. До того можна припускати, що зацікавлені з'їздом читачі нашого журналу вже й так поінформовані про XXIII з'їзд КПРС на підставі інших, зокрема чужомовних, періодичних публіцистичних джерел — на підставі щоденних повідомлень світових пресових агентств або статей газетних кореспондентів у Москві.

«РЕСТАЛІНІЗАЦІЯ» РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ

Отож доцільніше застосувати другу методу: з'ясувати окремі «пункти тяжіння» з'їзду, з-поміж яких на перше місце вибивається питання «ресталінізації» радянської системи, про що багато писала міжнародна преса перед з'їздом КПРС і після нього; зокрема у зв'язку з «відновленням» політбюро ЦК КПРС і посади генерального секретаря партії. До речі, цей сталінський титул пишеться в радянській пресі з великої літери, хоч титули перших секретарів компартій союзних республік та обкомів далі пишуться з малої. Дрібна правописна справа? Чи, може, символ стабілізації тоталістської диктатури монопартії? Є такі західні оптимістичні спостерігачі радянської дійсності, для яких не важливий «символ», чи труп Сталіна лежить під стіною Кремля, чи в Ленінському мавзолеї; вони постійно шукають «ліберальних тенденцій» у тій чи тій ділянці радянського життя.

Першим, хто порушив питання сталінізму на з'їзді був Єгоричев, перший секретар Московського міського партійного комітету, який виступив першим у «дискусії». Відповідний абзац його промови варто процитувати.

«Декому за кордоном, — говорив він, — припав не до душі курс Центрального комітету... Останнім часом стало модним вишукувати в політичному житті країни якісь елементи так званого сталінізму, як опудалом лякати ним громадськість, особливо інтелігенцію... Культ особи, порушення ленінських норм і принципів партійного життя, соціалістичної законности — все те, що заважало нам рухатися вперед — рішуче відкинуто нашою партією, і вороття до цього минулого не буде ніколи. Разом з цим партія рішуче відкидає всякі спроби перекреслити історію нашого народу, який під керівництвом КПРС майже за півстоліття пройшов важкий... шлях боротьби і перемог». («Правда» і «Радянська Україна» від 31. 3).

Останнє речення є «антитезою» попередньої «тези», з чого як «синтеза» випливає вимога об'єктивувати майже тридцятирічну криваву диктатуру Сталіна як — шлях боротьби «народу під керівництвом КПРС», тобто під керівництвом Й. В. Сталіна. Тому Єгоричев є не тільки за «відновлення» політбюро, але також і за «відновлення посади генерального секретаря», хоч у своїй звітній доповіді Брежнєв говорив про «перейменування» президії в політбюро ЦК КПРС, а про пост генерального секретаря він навіть не згадав (може, із «скромности?»). Діалектичне пояснення, що, мовляв, «так встановлено за життя В. І. Леніна», не має найменшого значення, бо лише Сталін у змістовив ці два окреслення своєю особистою тиранією і дав їм аж надто чітке політичне визначення. Саме цього у змістовлення та визначення лякається вся підрадянська громадськість (а не партійний актив), лякається передусім інтелігенція народів СРСР.

Тому треба бути навіть вдячним Єгоричеву, що він так ясно та виразно окреслив страх громадськості та інтелігенції перед спробами партійців відновити сталінські методи.

Більше ніж дивним є, що ніхто з з'їздових промовців, крім Підгорного, не повертався до питання «пережитків сталінізму» у свідомості багатьох партійних керівників.

Треба сказати, що виступ Підгорного відзначався низкою нових елементів, про які навіть натяками не згадував Брежнев. Не згадували про них також і промовці, що виступали після Підгорного. Наголос у його виступі був поставлений передусім на правово-конституційні питання, яким, на його думку, замало присвячується увага. Він ствердив, що не тільки місцеві ради (міські, районів та обласні), але також і верховні ради союзних республік повинні «підвищити значення сесій та активізувати роботу постійних комісій». При цьому він вказав на цілий ряд недоліків, які «зобов'язують нас критично оцінювати діяльність рад». Вершком його критики треба вважати речення: «Слід визнати, що можливості і права, надані конституцією, використовуються не в повній мірі». Можна навіть припускати, що таке легковажне ставлення «деяких» партійців до конституційних питань Микола Вікторович бере на рахунок ще не вижитих «залишків» сталінізму. Інакше він не нагадував би учасникам партійного з'їзду, що «партія провела велику роботу щодо зміцнення соціалістичного правопорядку, щодо усунення шкідливих на шарувань, зв'язаних з культом особи, і щодо вдосконалення радянського законодавства». Але одночасно він ствердив також, що «далися взнаки негативні наслідки суб'єктивістського підходу до розв'язання ряду серйозних питань життя країни».

Отож для нього справи стоять досить ясно: з одного боку, «шкідливі на шарування культу особи» Сталіна, а з другого — «суб'єктивістське» свавілля Хрущова. Однак не про особи йдеться, а про стиль роботи і про політичне наставлення окремих партійних керівників угорі та вниз. Тому на іншому місці він ще раз закликає, що «ради повинні повною мірою використовувати ті права, якими їх наділила конституція». Останнє речення пропущено у викладі промови Підгорного, надрукованому в «Радянській Україні» від 1 квітня. Випадок? Ні, така вимога прозвучала б дуже еретично на сторінках української радянської преси тим більше, що на Україні якнайсуворіше карають тих юристів, які вимагають від партії, щоб для Української РСР «повною мірою використати ті права», що їх гарантує конституція УРСР.

Здається, що Микола В. Підгорний, як голова президії верховної ради Радянського Союзу (ВР СРСР), хотів своїм виступом звернути увагу на питання, як стоїть справа з проектом нової конституції, про що говорено на сесії ВР СРСР три роки тому, коли навіть обрано було відповідну підготовчу конституційну комісію на

чолі з Хрущовим, якого пізніше на цьому посту замінив Брежнев. Можливо, що дехто з учасників з'їзду саме так інтерпретував цей виступ, але Підгорному, мабуть, не вистачило відваги, щоб речі назвати своїми іменами. Бо більше ніж дивним є факт, що питання проєкту нової конституції в цілому зникло із сторінок періодичних органів; відмовчався від цього питання і ХХІІІ з'їзд КПРС. Також питання т. зв. «загальнонародної держави» (яка ніби мала б прийти на зміну «державі диктатури пролетаріату»), що палко пропаговано та дискутовано ще два роки тому, не знайшло найменшої уваги «всесоюзного партійного форуму». Отож виходило б, що похрущовське партійне керівництво цілком задовольняється нормами Сталінської конституції з 1936 року. На важелях з'їзду терези виразно перехилені на бік сталінських догматиків, хоч кінцева перемога ще не за ними. Тому не виключено, що справа нової конституції буде поновно порушена на одній із сесій нового всесоюзного «парляменту», вибори до якого визначені на 12 червня.

До речі, належить підкреслити, що Підгорний був єдиним із членів президії ЦК КПРС, який поза офіційними доповідачами (Брежнев та Косигін) виступив на з'їзді; Петро Ю. Шелест — також член цієї президії — виступав виключно в ролі першого секретаря ЦК КП України. Цей факт може мати свою вимову: виступ Підгорного можна б таким чином умовно трактувати як «трегю з'їздову доповідь» або співповідь. Сьогодні, зокрема після відходу Анастаса І. Мікояна, важко встановити, який тепер уклад сил у президії ЦК КПРС. Можна тільки сказати, що на теперішньому етапі тон надають «ресталінізатори» Брежнев та Суслов і що позиція Підгорного значно послаблена, хоч одночасно існують ознаки, що останній прагнув би відігравати роль Мікояна не тільки в ролі голови президії ВР СРСР, тобто номінального голови «союзної держави».

«ВСЕМІРНЕ ЗБЛИЖЕННЯ НАРОДІВ СРСР»

Другим «пунктом тяжіння» з'їзду треба з нашого погляду вважати питання посиленого процесу русифікації, що заторкує життєві інтереси всіх неросійських народів СРСР та є їхньою щоденною турботою.

Як виявилось це питання на ХХІІІ з'їзді КПРС?

У своїй звітній доповіді, в розділі «Зростання керівної ролі партії» (підрозділ «Ідейно-виховна робота»), Брежнев, між іншим, сказав: «Радянський Союз ґрунтується на братерстві, дружбі і співробітництві всіх народів країни... Йде великий процес зближення народів... Вороги не раз намагалися підірвати і похитнути міцність дружби і силою зброї, і отрутою своєї буржуазної ідеології». І далі: «Партія, всі комуністи... покликані безустанно працювати

над тим, щоб і далі відбувалося всемірне зближення народів СРСР... Партія і далі піклуватиметься про інтереси і національні особливості кожного народу...»

Слівце «далі» в обох останніх реченнях розшифрує, що дотеперішній курс, так би мовити, «холодної русифікації» буде продовжуватися в своєму діалектичному визначенні: в поєднанні «тези» про «інтереси та національні особливості» з «антитезою» про «всемірне зближення народів». Відомо, що «синтезою» повинні б бути дотеперішні випрацьовані методи і дуже сувора дійсність на фронті «ленінської національної політики». Я свідомо переставив порядок «тези» і «антитези», хоч знаю, що для Брежнева та йому подібних «тезою» в цьому контексті є «всемірне зближення народів», а «синтезою» в його мисленні та мисленні його соратників — «злиття соціалістичних націй в єдиний радянський народ».

Але залишім паркет діалектики і перейдім на битий шлях шорсткої підрадянської дійсності.

Бо не Брежнев і теперішнє керівництво КПРС є винахідниками фраз про «дружбу», «братерство» чи «співробітництво» народів СРСР. Цю фразеологію винайшов і застосував її в практичному політичному житті їхній «великий вчитель» — Йосиф Висаріонович, від «вчення» якого не звільнилися ні Хрущов, ні його спадкоємці (колишні його соратники). Візьмім хоч би як перший приклад питання національного складу делегатів ХХІІІ з'їзду КПРС. Чому в доповіді мандатної комісії з'їзду, виголошеній І. В. Капітоновим (секретарем ЦК КПРС для «партійно-організаційної роботи»), не поданий цей склад? А подано тільки кількість делегатів за союзними республіками; наприклад, від Української РСР — 847 осіб. Просто тому, щоб не показати колосального засилля російського національного елемента в т. зв. «делегатіях компартій союзних республік». Якщо вже говорити про «братерство» і про «піклування національними особливостями» народів СРСР, то треба б подати не тільки відсоток росіян серед делегатів з'їзду і в окремих згаданих «делегатіях», але також і відсоток зрусифікованих неросіян. Тоді кожний матиме відповідь на питання, що означає «всемірне зближення народів». Або другий приклад: чому Єкатерина А. Фурцева, яка виступала 6 квітня, не подала конкретних даних про розвиток національних культур, а обмежилася порожніми узагальненнями? Додаймо ще третій приклад: чому мовчав про розвиток національних літератур Г. М. Марков, секретар правління Спілки письменників СРСР? Таких «чому» можна поставити безконечний ряд. А відповідь на ці питання буде одна. Всі фрази про «ленінську національну політику» чи про «поширення прав союзних республік» залишаються пустою порожніми фразами; вони є тільки дуже невибагливим камуфляжем для русифікаторства і для засади Людовіка XIV: «Держава — це я», пристосованої до СРСР у формі: «СРСР — це ми, росіяни».

Нескладні патріоти мають право запитати, пощо «хвилюватися» такими питаннями, бо ж «ясно, як на долоні», що маємо справу з російською колоніальною імперією в більшовицькому виданні. Не про якусь «хвилювання» йде мова, а про констатацію кричущих фактів російської імперіялістичної зарозумілості і нахабства. І це належить окремо підкреслювати. Інші, менше складні патріоти, можуть сказати, що в цих справах повинні були б додатково виступити присутні на з'їзді українські «перейславці» з київської «малоросійської колегії» чи представники інших національних республік. Так ставити справу було б великим непорозумінням. Вся ж з'їздова «дискусія» була вже наперед організована президією та секретаріатом ЦК КПРС і всі оратори та тематика їхніх виступів згори точно визначені; про якінебудь відхилення не могло й бути мови.

Ось на з'їзді виступило всього 47 осіб, у тому числі тільки 5 від УРСР, тобто 7,8% «дискутантів», хоч кількість членів компартії в УРСР становить 16,6% усього членства КПРС — в абсолютних числах коло 2 млн партійців в УРСР на коло 12 млн в СРСР. Та сама відсоткова дискримінація була застосована також і при «виборах» керівних органів ХХІІІ з'їзду КПРС. На 160 осіб, що ввійшли в президію, секретаріат і редакційну та мандатну комісії з'їзду, тільки 12 (7,5%) походило з партійного апарату в УРСР. Продовжуймо далі цю відсоткову арифметику: на 195 членів нового ЦК КПРС — 18 (9,23%) від УРСР, на 165 кандидатів — 13 (8%), на 79 членів ревізійної комісії — 3 (4,1%); разом у керівних органах КПРС є тільки 34 особи від УРСР (7,75%) на всіх разом 439 осіб. Ці відсотки не якась «советологічна статистична іграшка», а промовисте свідчення про суцільну дискримінацію партійних апаратників УРСР. Можна сказати, що «добре їм так». На жаль, ці відсотки не визначають дискримінації партійних апаратників українського національного походження; твердимо, що ця дискримінація є ще більшою. Іншими словами, один російський партапаратник вартий двох з лишком таких апаратників з території Української РСР.

Наведені числа є яскравим доказом, як на практиці об'єктивується «всімірне зближення націй» (обережне окреслення Брежнєва) та «підкування» «національними особливостями кожного народу СРСР». Бо відсотки, нараховані для УРСР, стосуються напевно також інших національних республік, якщо, може, вони далеко не гірші.

Брежнєв підкреслював тільки «зближення націй» і цілковито відмовчався від окреслення «злиття», — окреслення, ще недавно пропагованого на сторінках радянських газет та журналів різними експертами від «ленінської національної політики» і від програми КПРС «у національному питанні». Чи можна цю його обережність оцінювати як певного роду відступ партії на фронті національної боротьби в СРСР? Така оцінка була б ілюзорним оптимізмом. Його допов-

нив перший секретар ЦК компартії Молдавії І. І. Бодюл, який у своєму виступі заявив між іншим таке:

«... Велика російська мова являє собою другу рідну мову молдаван. (Оплески). Двоєдиний процес розвитку націй, як об'єктивна закономірність нашого соціалістичного суспільства, постійно збагачується новим змістом. В інтернаціональному вихованні не рідко допускається з нашого пункту бачення однобокість: перевага віддається пропаганді розквіту та досягнень кожної нації і недостатньо підкреслюється, як складаються та розвиваються загальнонаціональні традиції і тенденції всього радянського суспільства, як практично здійснюється процес зближення націй... Наука по-давньому головним чином обмежується рамками з'ясування процесів розквіту кожної нації. Ясно, це важливе та кінцеве. Але що стосується питань міжнаціонального спілкування в різних сферах суспільного розвитку і процесу зближення та злиття націй, то цим питанням надається явно недостатня увага» («Правда» від 3. 4.).

Ця цитата з виступу Бодюла, на мою думку, важливіша, ніж усі інші твердження в цій справі, висловлені різними дискутантами на з'їзді, в тому числі і Брежневим у його «звітній доповіді ЦК КПРС». Тому для більшої проглядності я вирішив її в окремому абзаці в статті; тому в цитаті є відповідне підкреслення. Важливість цитати лежить передусім у тому, що для кращої оптики та акустики висловив її неросійський партійний апаратник чи просто неросіянин. Мовляв, «ми, росіяни, є тільки за дружбу, братерство та зближення народів», а вони, ці народи, устами своїх представників прагнуть до... «злиття» з нами. Річ ясна, що Бодюл аж ніяк не перестарався з власної, особистої ініціативи, і немає найменшого сумніву, що його виступ (як усі інші виступи) був узгіднений вгорі.

Дивно тільки, що інші промовці, зокрема з середньоазійських республік (як от Рашідов), не висловилися з приводу думок молдавського «райхкомісара». Навпаки, вони стримано акцентували тільки «дружбу народів». Також і Петро Шелест відзначився стриманістю в цій ковзкій справі. Однак, не зважаючи на це, проблема «злиття націй» і безпеки, що з цього випливають, напевно не є (парафразуючи Єгоричева) тільки «опудалом, яким лякають національну громадськість» у союзних республіках, «особливо інтелігенцію».

ПРО «ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЙ ШОВІНІЗМ» У ДОПОВІДІ БРЕЖНЕВА

Так, справді немає жадної помилки, що Брежнев говорив з негативних позицій про «великодержавний шовінізм». Насамперед процигую відповідні місця з першого розділу його доповіді — «Міжнародне становище СРСР та зовнішньополітична діяльність КПРС».

«Життя вчить, — говорив він, — що відхилення від марксистсько-

ленінської лінії як вправо, так і „вліво” стають особливо небезпечними, коли вони поєднуються з проявами націоналізму, валикодержавного шовінізму і гегемонізму».

А на іншому місці:

«Ми й далі будемо вести непримиренну боротьбу проти ревізюнізму, догматизму, проти націоналістичних проявів, виступати за творчий розвиток марксистсько-ленінського вчення».

І ще одна цитата:

«Усі держави, великі і малі, мають однакове право на поважання свого суверенітету, незалежності, територіяльної недоторканості, і порушувати це право не дозволено нікому».

(Цитую за московською «Правдою» та київською «Радянською Україною» від 30 березня 1966).

Щоб не було жадних непорозумінь. Брежнев аж ніяк не має на думці російського великодержавного шовінізму, виразником якого є він та його партійна кліка. Він полемізує з «китайськими товаришами», яким закидає «сім гріхів» проти комунізму. Саме китайські комуністи відхилилися, на його думку, «вліво» і поєднують свої ухили з «націоналізмом, великодержавним шовінізмом і гегемонізмом». Російські комуністи, знову на його думку, вільні від таких ухилів: якщо вони роблять те саме, то це називається «творчим розвитком марксистсько-ленінського вчення». У першій цитаті треба звернути особливу увагу на те, що в лапки він бере тільки вілхнення вліво, щоб цим підкреслити, що китайський «шлях до соціалізму» за жадних умов лівим не є. У другій же цитаті він цілком свідомо виєлімінує «прояви великодержавного шовінізму», проти яких треба б вести «непримиренну боротьбу». Чому? Бо тоді партія мусіла б боротися проти колосальної більшості своїх членів, зокрема проти тих, що посідають найважливіші пости в партійному та державному апаратах СРСР. У керівних колах КПРС ніби й немає ні сліду з великодержавного шовінізму; а якщо хтось «помилково» такі елементи бачить, наприклад, у доктрині «злиття націй» (чи, за словами Брежнева, у «всесірному зближенні націй»), то це — не відхилення вправо, поєднане з російським націоналізмом та з шовінізмом великодержавних держиморд, а (на жаль, я мушу повторитися) один з найклясичніших зразків «творчого розвитку марксизму-ленінізму».

А тепер декілька слів до третьої цитати: ні Україна, Грузія, Вірменія, Білорусія та Азербайджан, ні три балтицькі республіки, ні всі республіки в радянській Середній Азії до категорії «великих і малих» держав не належать, бо вони не мали «однакового права» вимагати від ленінського ЦК Російської комуністичної партії більшовиків — РКП(б), щоб вона «поважала їхній суверенітет, незалежність і територіяльну недоторканість». Таки нікому у світі, крім

РКП(б) чи теперішньої КПРС, не дозволено порушувати це право. Чи саме те все мав на думці теперішній «Генеральний секретар», коли формулював це злощасне речення?

А як погодити цю палку філіппіку на оборону державного суверенітету навіть мікроскопійної держави поза засягом Радянського Союзу з марксистською тезою про «відмирання держави»? Чому говорити тільки про «великий процес зближення народів» в СРСР, а не включити в цей «процес» також і народи «всієї співдружності соціалістичних країн» з Китаєм та Албанією включно? Може лише тоді КПРС відхилилася б від «лінії» і стала б на небезпечний шлях «великодержавного шовінізму» та «гегемонізму». Виходило б, що з марксистського погляду в рамках СРСР такі відхилення не можливі, бо там усе розвивається згідно з «лінією».

У ділянці, зближеній до тематики вищесказаного, є ще проблема т. зв. «єдності та згуртованості міжнародного комуністичного руху». З приводу цієї проблеми Брежнев заявив таке: «Зміцнення єдності вимагає додержання колективно вироблених партіями норм взаємовідносин між ними — повної рівноправності і самостійності, невтручання у внутрішні справи один одного... КПРС проти всякого гегемонізму в комуністичному русі».

Саме цю заяву мав на увазі генеральний секретар ЦК Румунської комуністичної партії Ніколае Чавшеску, коли з трибуни московського з'їзду говорив:

«Міжнародна співпраця і збереження миру вимагають додержання принципів національного суверенітету та незалежності, рівноправності, невтручання у внутрішні справи, взаємної вигоди, священного права кожного народу (підкреслення моє — В. П. С.) самому рішати свою долю, вибирати у відповідності з своєю волею та інтересами шлях політичного, економічного і соціального розвитку» («Правда» від 1 квітня).

Варто зафіксувати, що «Радянська Україна» від 1 квітня, публікуючи досить докладний виклад промови Чавшеску, пропустила саме цей пасус його виступу, навіть натяком не згадавши, що він говорив про такі «сретичні» речі. При цій нагоді треба нагадати, що ця кийвська газета також пропустила низькопоклонське ставлення Бодюла до питання «злиття націй», давши тільки дуже короткий, графаретний звіт про його дискусійний причинок, який на сторінках «Правди» не аж такий короткий. Цей факт не означає, що на Україні не відомі ні виступ Чавшеску, ні Бодюла. Московська «Правда» поширюється на Україні не меншим тиражем, ніж «Радянська Україна». Але не забуваймо, що навіть не всі партійці в УРСР, зокрема ті на нижчих щаблях ієрархічної драбини, читають центральний орган КПРС «Правду».

Можна б принаймні декількома словами заторкнути зовнішньополітичні справи, бачені через призму Москви. Докладніше говорити

про це не доводиться, бо саме цим справам присвятили найбільшу увагу міжнародні кореспонденти пресових агентств та газет у Москві, а за ними, що є зрозумілим, наша емігрантська преса. В основному інтерес викликають передусім ставлення Москви до своїх двох контрагентів-колосів — Пекіну та Вашингтону. Ось що можна віднотувати з першоджерела — із звітної доповіді Брежнєва:

Про Китай. — «Наші відносини з партіями двох соціалістичних країн — з Комуністичною партією Китаю і Албанською партією праці, на жаль, залишаються незадовільними... ЦК КПРС пропонував китайським товаришам (за часів Хрущова офіційна номенклатура звучала «китайські керівники» — В. П. С.) провести нову зустріч на найвищому рівні в Москві або в Пекіні... Ми готові в перший-ліпший момент разом з керівництвом КПК знову розглянути наявні незгоди з тим, щоб знайти шлях їх подолання на принципах марксизму-ленінізму».

Коментар до цього: невже Брежнєв та його соратники з політбюро ЦК КПРС вірять у можливість «подолати» китайсько-російські незгоди в справі кордонів на «принципах марксизму-ленінізму»? Китайці цілком слушно вимагають ревізії цих кордонів, посталих на підставі справді нерівноправних договорів між царською Росією і Китаєм. Кожному ж відомо, що російський імперіялізм використовував послідовно слабкість та внутрішні труднощі імператорського уряду в Пекіні, і то на спілку з західними капіталістичними імперіялістами, щоб тільки загарбати нові території. А, може, «добровільне возз'єднання» цих територій з «централізованого російською державою» було «прогресивним явищем» в історії? Саме така аргументація є одним з «принципів марксизму-ленінізму» в розумінні Москви. Якщо китайські комуністи іншої думки, вони «небезпечно відхилилися» в напрямі до «великодержавного шовінізму». Для цього можна знайти відповідну цитату в багатотомнику Владіміра Ілліча...

Про США. — «...Погіршилися наші відносини з Сполученими Штатами Америки... Ми не раз заявляли про готовість розвивати взаємини з США і тепер дотримуємося тієї ж позиції». Але «агресивні дії імперіялістів США змусили нас за останні роки відірвати додатково значні кошти на зміцнення оборонної могутності країни...» У наслідок цього «міжнародна напруженість загострилася... посилюються небезпеки виникнення світової війни». А перед цими твердженнями Брежнєв похвалювався: «На боці в'єтнамського народу — допомога Радянського Союзу... Здійснюючи „ескалацію“ ганебної війни проти в'єтнамського народу, агресори зустрінуться з дедалі зростаючою підтримкою В'єтнаму з боку Радянського Союзу».

Здається, що коментарі до цього, як то кажуть, зайві. Можна тільки пояснити, що «зростаюча підтримка» з боку СРСР стосуватиметься не тільки «Демократичної Республіки В'єтнам» (тобто комуністичного Північного В'єтнаму), але всього В'єтнаму, в тому числі

також і в'етконзьких повстанців у Південному В'єтнамі. На цей нюанс, здається, не звернула уваги міжнародна преса, хоч можна бути певним, що офіційний Вашингтон докладно занотував собі це речення.

ДЕЩО З ПИТАНЬ ЕКОНОМІКИ НА З'ЇЗДІ

Немає потреби робити детальний чи тільки стислий огляд економічних питань, порушених на з'їзді в доповіді Косигіна та у виступах 11 «дискутантів». Це надто широка тема, яка не вкладається в рамки цієї статті. До того це — тема сама для себе і вимагає для коментування більше компетентної особи, ніж автор статті.

Можна тільки в контексті вже сказаного вказати на деякі диспропорції в п'ятирічному пляні (1966-70) для Української РСР. Для порівняння візьмемо тільки чотири галузі української промисловості: електроенергетичну, сталеву, тикстильну та взуттєву. Читач вибачить, що ці галузі взяті всуміш. До уваги братиму відсоткові, а не абсолютні числа.

Отож відомо всім, що населення Української РСР становить 19,61% населення СРСР. Економічна питома вага УРСР в рамках СРСР куди більша; дехто приймає 25%, а то й вище. Здається, що на підставі відповідних показників фахівці могли б точно встановити висоту цієї питомої ваги. Доки цього не зроблено, треба для порівнянь брати популяційну питому вагу, тобто спиратися на 19,61%. Іншими словами, в усіх галузях економічного виробництва УРСР повинен би бути цей відсоток.

Продукція електроенергії в УРСР становитиме в теперішній п'ятирічці 19,16% цієї продукції по всьому СРСР; це більш-менш відповідає відсотковому відношенню населення. Отож енергетично Україна забезпечена на всесоюзному рівні.

Продукція сталі становитиме аж 38,71%, тобто двічі вище, ніж відсоткове відношення населення. Це та інше (вугілля, залізна руда тощо) вказують, що Україна далі залишається доставцем сировини та напівфабрикатів. У машинобудівній та приладобудівній промисловості УРСР буде використана тільки мала частина випродукованої сталі.

У взуттєвій промисловості Україна втримується своїми 19,18% більш-менш на висоті всесоюзного рівня, тобто мешканці УРСР не будуть забезпечені взуттям гірше, ніж пересічно інші громадяни СРСР. На одну особу припадатиме у 1970 році ніби 2,5 пар взуття.

Катастрофальним треба вважати становище у виробництві тканин на території УРСР: у порівнянні з усім СРСР тут продукуватимуть тільки 6,57%, що у відношенні до відсотка населення становить

тиме одну третину всесоюзного рівня. Іншими словами, 66% тканин треба імпортувати з Російської РФСР, де розташована текстильна промисловість, щоб на Україні досягти рівня радянського текстильного попиту.

Отож сталь є «широким», а тканини «вузьким місцем» економіки Української РСР.

Сама доповідь Косигіна не була цікавою, бо він міг повторити тільки те, що було вже сказане раніше, зокрема в т. зв. «проекті директив ХХІІІ з'їздові КПРС» для чергової п'ятирічки, опублікованому вже перед з'їздом. Також і виступ Володимира В. Щербицького був мало цікавий. Аж дивно стає, що можна так блідо і так нудно формулювати свої думки та висловлювати погляди, як це робить, зокрема за останній час, «радянський прем'єр України». З липня 1963, коли Володимир Васильович не виправдав себе в очах Нікіти Хрущова на посту голови ради міністрів УРСР і був примушений задовольнитися посадою першого секретаря Дніпропетровського обкому партії, його виступи і доповіді, виготовлені за офіційними шаблонами, стали пресірим штампом, гідним дрібного партійного агітатора чи лектора з апарату ЦК КПУ. Мабуть, прикро бути в такій ситуації, а ще прикріше писати про це.

На цьому треба б закінчити цей короткий розділ статті про економічну «дискусію» на ХХІІІ з'їзді КПРС тим більше, що й для міжнародної преси ця «дискусія» не могла бути жадною сенсацією. Це радше тема для спеціалізованих журналів та для кабінетів різних міністерств — на Заході і на Сході.

*

На закінчення повернуся ще раз до Леоніда Брежнєва, щоб поговорити про його тиради на тему дисципліни.

Слово «дисципліна» найулюбленіше окреслення Леоніда Ільовича. Він просто закоханий у нього і, як коханець для своєї коханки, видумує якнайрізномодніші прикметники. Ось букетик його «пестливих» висловлень:

«Розвиток внутріпартійної демократії передбачає одночасно зміцнення дисципліни в середині партії...»

«Повна демократія, свобода думок при обговоренні будь-яких питань і залізна дисципліна після того, як рішення прийняте волею більшості, — таким є непохитний закон нашої партії...»

«Наша партія завжди надавала першорядного значення вихованню свідомої дисципліни в усіх членів суспільства...»

«Зміцнення трудової дисципліни... зумовлює розвиток, розширення радянського соціалістичного демократизму...»

«Соціалістична дисципліна кожного — ось суть соціалістичної демократії...»

«Завдання партії — постійно зміцнювати високу дисципліну та організованість в усіх ланках партії і держави».

Це все — не тільки небезпечна гра слів. Це — дуже промовистий вислів ментальности людини, яку висунули «на щит» генерального секретаря партії преторіяни радянського цезаризму. Таким чином коло замикається, якщо мова про можливість «ресталінізації» радянської системи. Це підтверджує Брежнев (а, може, Сталін II?) такими словами: «Даремно вороги плекають надії на ідейне переродження комуністичної партії...» Сказано сміливо і досить самовпевнено.

Але так само сміливо та самовпевнено він говорить свідому неправду, коли звітує, що «ряд пропозицій щодо змін і доповнень статуту партії висловлено на звітно-виборчих партійних зборах, конференціях (міських, районних та обласних — В. П. С.) і з'їздах компартій союзних республік».

У жадному пресовому повідомленні чи журналістичному репортажі про такі збори, конференції чи з'їзди на сторінках «Радянської України» та інших київських щоденників не було ні мови, ні найменших натяків на пропозиції того роду. Це все виникло в канцелярських бюрах президії та секретаріату ЦК КПРС і було подане до відома делегатам XXIII з'їзду лише в розданих їм «червоних теках з'їздових матеріалів».

*

Кажуть, що починаючи статтю анекдотом, треба також відповідною до змісту анекдотом закінчити її. Є така анекдота про опухлину та біль, що його мав би зняти лікар, залишивши опухлину. Саме в ролі такого лікаря опинилися Брежнев і компанія: вони хотіли б зняти «біль» економічних недоліків, а залишити «опухлину» здобутків соціалістичної революції.

У видавництві ПРОЛОГ вийшла з друку збірка матеріалів з історії України

ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ

Упорядкування і вступна стаття Богдана Кравцева.

Книжка має 252 стор. Ціна 1,50 дол. або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися безпосередньо до нашого видавництва або наших представників по окремих країнах.

СПОГАДИ

ФЕДІР ВЕЛИКОХАТЬКО: ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЇ В КРАЇНІ СОЦІАЛІЗМУ

Як відомо, на початку окупації більшовики реорганізували українські школи на семирічні трудові, по яких завели комплексну методику навчання, з різними додатковими модифікаціями, серед яких особливо визначалися лябораторна метода та метода Олени Паркгерст, що деякий час мала успіх у Північній Америці. У ті часи й у вищих школах України також експериментувалися різні методи, серед яких найдовше існувала лябораторна метода самопроробки матеріалів студентами, за відповідною літературою, а викладавці визнавалися лише за «допоміжний персонал» у школах, як середніх, так і вищих.

Методи викладання в середніх та вищих школах подавалися партійними організаціями «з г о р и», а тому не підлягали будь-якій критиці, і їх треба було виконувати «беззастережно». Звичайно, за часів «лябораторно-коридорної» методи, як жартома називали навчання в школах з кожним роком погіршувалося, формальні знання учнів та студентів знижувалися, а по деяких школах зводилися нанівець.

Наприкінці двадцятих років дійшло до того, що люди, які закінчили середні школи, а також і студенти вищих шкіл, не вміли логічно висловитися, подати виразно оформлену думку, а писати зовсім неграмотно, з найелементарнішими граматичними й синтаксичними помилками. Таке становище кінець-кінцем занепокоїло свідоме суспільство, наслідком чого почалися дискусії на різні методичні теми, а особливо на всіляких курсах перепідготовки вчителів та в різних навчальних установах, а особливо в школах та освітніх організаціях України. Відсталість і знижений рівень навчання примусив навіть «вождів народу» прислухатися до стурбованого голосу суспільства й замінити безглузді шкільні методи-експерименти на старі випробувані, наслідком чого у вищих школах систематичні виклади наук розпочалися в другій половині двадцятих років, а по середніх та народних школах викладання випробуваними методами й на засадах окремих дисциплін розпочалося лише на початку тридцятих років. Року 1934 середня школа була реорганізована, у ній були заведені програми й підручники з усіх дисциплін, а тому і навчання в школах відновилося на засадах середніх шкіл всього світу.

У вищих школах України, особливо педагогічних, систематичне навчання почалося ще з 1926-1927 навчального року. Реформа почалася з того, що Народний Комісаріят Освіти (НКО) у січні 1926 року розіслав обіжника, в якому повідомляв про скликання всеукраїнського з'їзду педагогічних вищих шкіл, до яких у ті часи належали: Інститути Народної Освіти (колишні університети, педагогічні й учительські інститути, вищі 3-річні педагогічні курси тощо). З'їзд призначався на 16-24 травня 1926 року, в Харкові. До обіжника додавалися теми доповідей, а лектуру запрошувано розробляти намічені теми за власним виробом і вчасно надсилати до НКО для ухвали їх на виголошення на згаданому з'їзді.

Тематика доповідей була явно спрямована на реформу вищої педагогічної освіти. З оголошених тем НКО я обрав, мені здавалося, основну програмову тему біологів, що торкалася не лише системи освіти, а й навчального плану тих часів: «Зміст курсу біологічних наук (ботаніка, зоологія та загальна біологія) й розподіл їх по роках навчання в педвищах України». До обраної теми я розробив тези доповіді й проекти програм систематичного навчання з ботаніки, зоології та загальної біології й разом з тезами переслав до НКО в кінці квітня. Одночасно також розробив і переслав навчальний план згаданих дисциплін для педвищів з трирічним та чотирирічним навчанням.

До самого з'їзду ніяких повідомлень з НКО я не одержував. Коли прибув на з'їзд, то яке ж було моє здивування, що на секції біологічних наук програмовою доповіддю була моя, а всі інші доповіді, в яких визнавалося і комплексне навчання, офіційно оголошувалися за співповіді. Як виявилось, такі ж самі теми пророблялися і на секціях математичних, хемічних, геологічних та інших наук.

Далі виявилось, що на цьому з'їзді фактично була боротьба за зміст програм окремих наук, метод викладання, бо в той час комплексна система визнавалася за офіційну доктрину як середніх, так і вищих шкіл України.

Після довгих дебатів перемогла течія систематичного навчання в педвищах України, а обрані спеціальні програмові комісії розробили програми з усіх дисциплін, які згодом були затверджені НКО, і вже з нового навчального 1926-27 року в педвищах України навчання відбувалося за новими програмами, або вірніше — за програмами, що визнавалися в вищих школах по всіх країнах світу.

Оскільки вже в ті часи я вважав себе за зоолога, я й працював лише в тій комісії, що розробляла програму з зоології. З того часу НКО програму з зоології перевидавав кожні два-три роки і завжди викликав мене для нового редагування програми, доповнення новими матеріалами тощо. Останній раз я редагував програму з зоології в страшний 1937 рік, про що і буде сказано далі. Слід також нагадати, що в той час у вищих школах не лише України, а й усього СРСР не існували наукові звання й учені ступені — доктора, магістра, канди-

дата, а тому всі мали одне звання: «викладовці I та II розряду» різних дисциплін. Професорами називали «по інерції» лише тих викладовців, що лишилися з званнями професорів ще від царату, а всі нові, молоді викладовці звалися «товаришами лекторами», викладачами, з додаванням прізвища. Про захист дисертацій у двадцятих і на початку тридцятих років нічого не говорилося і не робилося, а тому лише старі професори заохочували і навіть примушували до наукової роботи своїх асистентів та ляборантів, які під їх керівництвом досліджували різні питання й виготовляли наукові роботи, що потім публікувалися у відповідних журналах чи видавництвах академії наук.

За приклад такого ставлення до наукової роботи й неофіційного виготовлення дисертацій може бути професор стародавньої історії Костянтин Штепа, що працював у двадцятих та на початку тридцятих років у Ніженському Інституті Народної Освіти, в якому наприкінці двадцятих років серед лектури були введені наукові звання «професорів I та II групи». Протягом двадцятих років проф. Штепа опрацював тему з історії стародавньої Греції та її зв'язків з тогочасними державами Близького Сходу і захистив дисертацію на ступінь доктора наук. Такий успіх у той час ще молодого Штепи не відбився ні на його посаді в Інституті, ні на платні, бо то була його персональна добровільна справа, яка не заборонялася, але й не була заохочувана більшовицькою владою.

Лише у 1934-36 роках влада опам'яталася та побачила катастрофічне становище з науковими кадрами-викладовцями вищих шкіл і зразу ж почала примушувати педагогічний персонал виготовляти дисертації за своїми фаховими дисциплінами. Професор Штепа скористався своїм захистом і одержав офіційно й звання професора і вчений ступінь доктора наук, а відтак і завідування катедрою з порівняно високою платнею. Особи ж, які не знали про такі можливості, дисертації не захищали, а тому лишилися далеко позаду своїх колег. Представників педагогічного персоналу, що мали наукове звання і вчений ступінь з часів царату, здебільшого більшовики визнавали за винятком лише тих дисертацій, що були спрямовані «проти марксизму». Молоді ж викладовці, що закінчили вищі школи в двадцятих роках за більшовизму, майже всі лишилися поза кваліфікацією, і коли вони не вели будь-якої наукової роботи за власним бажанням, мусіли починати свою наукову підготовку від самого початку.

До Ніженського Інституту Народної Освіти (нині педагогічний інститут) мене прийняли восени 1929 року на посаду викладовця першої групи, за конкурсом, що був оголошений в обіжнику НКО ще на весні того ж року. В інституті 1929-30 навчального року я викладав загальну біологію на всіх факультетах, а зоологію лише на робфаці. У той час я мав уже дев'ять наукових друкованих робіт з фавни України, а також і методичні статті в журналі НКО. У ли-

стопаді й грудні 1929 року в Ніженському Інституті Народної Освіти вперше відбулася кваліфікація всіх викладовців, що їх провела комісія НКО під головуванням члена-кореспондента Академії Наук РСРС — професора Володимира Резанова. За моїми науковими та методичними матеріалами комісія кваліфікувала мене за «наукового робітника другого розряду», що давало право на одержання вченого звання — професора. І дійсно, по закінченні 1929-30 навчального року, у червні НКО призначив мене на посаду завідувача катедрою зоології й професором зоології та загальної біології на природничому факультеті Ніженського ІНО.

Оскільки я був зацікавлений науково-дослідною роботою з іхтіології, а в Ніжені протікала лише малесенька заболочена річечка — Остер, а Десна була на віддалі 30 кілометрів, і до того ж це річка внутрішня, я попросив у НКО переводу до Херсону на таку ж посаду. Як відомо, Херсон розміщений на правому березі гирла Дніпра, що безпосередньо пов'язане з Дніпровсько-Бозьким лиманом та Чорним морем. Перевод я одержав порівнюючи швидко і вже в серпні переїхав до Херсону на посаду завкафедрою й професора зоології педагогічного інституту. У Херсоні була також філія — український відділ ВНИОРХ — Всесоюзний Науково-дослідчий інститут морського й рибного господарства й океанографії, який вивчав риб і рибне господарство Чорного й Озівського морів та річок, що до них виливаються: Південний Буг, Дніпро, Дін, Кубань з усіма їх допливами. За таких умов я швидко розгорнув наукову роботу по дослідженню риб Дніпра та Південного Бога, серед яких обрав у першу чергу риб промислових. Як і завжди, я розпочав збирати матеріали, а тому пов'язався з усіма науковими й промисловими рибними організаціями Херсону, а наступного, 1931 року мене запрошено на роботу до філії наукового інституту на посаду вченого фахівця-іхтіолога, ще рік пізніше призначено директором філії цього ж інституту в Херсоні, бо дослідженням морів керував одеський відділ цього ж інституту.

У рибному інституті я мав величезні можливості для вивчення промислових риб Дніпра та Бога, бо в ньому працювали штатні хеміки, іхтіологи, інженери рибних промислів, а також технічний персонал, що складався з асистентів, лаборантів, техніків тощо. За таких сприятливих умов я зразу ж у широкому обсязі розгорнув дослідну роботу по вивченню найголовніших, але недостатньо вивчених промислових риб Дніпра і Бога: рибця, ляща, судака та сома. Згадані риби я поділив на дві групи: першу — рибця й ляща, а на другу — судака та сома. В ті часи іхтіологи захоплювалися варіаційною статистикою по обробці пластичних та меристичних ознак у риб, а тому, щоб уникнути великих помилок у числових показниках варіаційних рядів, збори матеріалів здійснювалися численно й варіаційні ряди обчислювалися на матеріалах, що налічували коло 6 тисяч риб і навіть більше.

Статистичні матеріали вилову риби збиралися за багато років, визначалися місця їх нересту, нагулу, зимування тощо. В результаті наполегливої роботи за три роки зібрано величезну кількість матеріалів про згаданих риби, проведено їх варіаційну обробку, наслідком чого у рибиців встановлено два нові підвиди, а також встановлені компоненти їх харчування за віком, вироблені методи збільшення їх запасів у згаданих річках і, нарешті, визначені місця і час промислового виллову згаданих риби. До особливих досягнень моїх досліджень слід віднести: вперше знайдені в гирлі Дніпра місця концентрації й нагулу спливаючої молоді рибиців та лящів з нерестилищ, а також визначені компоненти їх харчування; я встановив також місця й часи охорони молоді в лимані до промислових розмірів.

У березні 1936 року я закінчив монографію про рибиців Дніпра і Південного Бога, в якій подані всі синоніми цієї риби і література з часів Конрада Геснера (1558). Робота ж про ляща та всі варіаційні обчислення за такими ж методами й послідовністю були пророблені лише до половини, а тому на їх закінчення потрібно було часу коло одного року.

Як відомо, в часи 1933-36 років, а також і в подальші роки, НКО перманентно переглядав кваліфікацію лектури вищих шкіл. Професорів і доцентів, що не мали учених ступенів, переводили на становище асистентів, а до посади, на якій вони лишалися, додавалося — «виконуючий обов'язки». Одночасно були встановлені величезні різниці в заробітній платні; наприклад, професор-доктор завкафедрою отримував 1500 карб., а хто не мав ученого ступня — лише 1000 карб. і т. д. Всі отакі заходи стосувалися з метою посилення наукової роботи серед педагогічного персоналу вищих шкіл.

На початку «такої кваліфікації» дозволялося захищати дисертації як на кандидата, так і на доктора наук, але згодом такий захист розмежували в той спосіб, що перший захист був можливий лише на перший вчений ступінь — кандидата наук, який давав право на другий захист — на доктора наук. Ті особи, що не мали вченого ступеня кандидата наук, не допускалися до захисту на ступінь доктора наук, а якщо особа допускалася до захисту, то лише за особливих, виняткових причин, і в першу чергу «всіх партійних».

Монографію «Риби Дніпра та Бога» я закінчив у той час, коли дозволялося і в перший раз захищати дисертацію і на кандидата, і на доктора наук. Тому не дивно, що по закінченні моєї дисертації: «Риби Дніпра та Бога», я особисто подав її 4.IV. 1936 року до Народного Комісаріату Освіти (нині міністерство) в Києві. На запитання секретаря комісії, на який вчений ступінь я бажав її захищати, я відповів, що не обізнаний з правилами захисту, а тому не можу визначити ступеня захисту. У відповідь секретар сказав, що мою дисертаційну роботу він передасть до Української Академії Наук, у якій працює іхтіолог — дійсний член академії Третьяков Д. К.,

який ознайомиться з моєю дисертацією й визначить ступінь її захисту. З такою пропозицією секретаря я погодився й залишив її в НКО.

У цей же час у Києві відбувався всеукраїнський з'їзд зоологів, на якому я перебував аж до 14. IV. 1936. По закінченні з'їзду, я знову зайшов до секретаря кваліфікаційної комісії, який передав мені рецензію академіка Третьякова такого змісту: «Рецензія на працю Ф. Д. Великохатсько»:

«Наукова праця т. Великохатсько, присвячена вивченню морфологічних особливостей, екології та промислового значенню рибаця, обґрунтована великою кількістю дослідженого матеріалу. Він встановив наявність двох рас рибаця, з різними термінами мандрування й нерестування — озимої та ярої. Т. Великохатсько уважно, на протязі декількох років простежив характер і напрямки мандрувань обох рас, стан риб під час мандрувань, живлення тощо. За кількістю проробленого матеріалу й якістю проробки праця т. Великохатсько відзначається як солідний науковий твір, щільно пов'язаний з практичною рибно-промисловою справою, а тому цілком актуальний і цінний. Опрацьовуючи свій матеріал за темою, т. Великохатсько виявив свою значну обізнаність у науковій літературі, подав цікавий бібліографічний матеріал, ґрунтовно розробив статистичні дані. Свої дослідження т. Великохатсько проробив цілком самостійно, виявив значну енергію й ініціативність у виконанні свого завдання.

«На підставі всього зазначеного вважаю, що наукова праця т. Великохатсько задовольняє вимогам, що треба ставити до дисертації на ступінь доктора біологічних наук. Академік Д. Третьяков. 14. IV. 1936 року».

Така висока оцінка академіка Третьякова Д. К. для мене була великою й приємною несподіванкою. Секретар комісії привітав мене дуже чемно, поздоровив з докторатом і зазначив, що це є перша на Україні дисертація на ступінь доктора наук. За його порадою, того ж таки 14 квітня моя дисертація була передана до Київського Державного Університету на захист вченого ступеня доктора наук.

І раптом через декілька днів мене повідомили, що в університеті немає другого офіційного опонента, бо іхтіолог-професор Белінг Д. Є. відмовляється давати оцінку моїй дисертації, оскільки він не є фахівцем по ярих та озимих рибах, про які згадується в моїй дисертації. Справа мого захисту загальмувалася, бо за правилами захисту мусить бути не менше як два офіційні опоненти.

Вияснивши в НКО, що на Україні немає другого відповідного фахівця, який би подав другу рецензію і був би другим опонентом на захисті, я запропонував переслати мою дисертацію до Академії наук СРСР, власне до Зоологічного інституту Академії наук, у якому працював академік Берг Л. С., що був водночас і автором праці (1934) про озимих та ярих риб. Комісія погодилася на мою пропозицію, а

щоб прискорити справу захисту, я негайно переслав дисертацію до Зоологічного музею в Ленінграді. Академік Берг Л. С., що вважався за найвидатнішого іхтіолога СРСР, переглянув мою наукову роботу з іхтіології й написав наступну рецензію: «Отзыв о диссертации Ф. Д. Великохатко „Рыбцы — *Vimba vimba* L — Днепра и Буга”. Упомянутая работа представляет собою результат многолетних исследований, производившихся автором в низовьях Днепра и Буга, а также в Днепроовско-Бугском лимане. Эти исследования касались разных сторон биологии и промысла рыба. Собранные материалы были весьма тщательно обработаны с применением новейшей методики: вариационной статистики, определений возраста по чешуе и т. д. Использована также вся имеющаяся литература. При этом получены выводы, имеющие очень большое и теоретическое и практическое значение. Автору удалось установить наличие трех расс рыба в исследованном районе: одной озимой и двух яровых. Этот неожиданный факт доказан Ф. Д. Великохатко с полной убительностью. При этом оказалось, что упомянутые рассы отличаются не только экологически, но и морфологически — явление в высокой степени замечательное, так как у до сих пор описанных расс озимых и яровых рыб морфологических отличий, несмотря на тщательные исследования, установить не удалось. Экологические особенности трех расс рыба установлены Ф. Д. Великохатко с полной ясностью. Заслуга описания названных трех расс очень велика: над рыбом работали уже более ста лет и у нас и за границей, и лишь Ф. Д. Великохатко удалось внести ясность в эту запутанную проблему. Причина заключается в том, что ему довелось производить многолетние наблюдения над рыбом в природе, не ограничиваясь описанием консервированного материала. Но и помимо того работа автора включает очень много ценного материала, имеющего большое значение как для ихтиологии, так и для практики рыбного дела. Это большой вклад в ихтиологию. Академик Л. С. Берг. 3 мая 1936. Ленинград».

В окремому листі, якого академік Берг надіслав разом з роботою і рецензією, він мене повідомив, що визначення вченого ступеня він подасть окремо лише тоді, коли НКО України офіційно його запитає. Хоч рецензія і була позитивна, яку я негайно передав до НКО, я все ж таки просив секретаря НКО офіційно його запитати, на який вчений ступінь захисту він погоджується.

Виходить, що, переславши свою роботу до академіка Берга для прискорення захисту, я сам же собі й нашкодив, бо він не дав оцінки ступеня дисертації без офіційного запиту НКО. Коло двох місяців я чекав повідомлення з НКО про захист дисертації, але такого не було. Вважаючи, що академік Берг з не відомих мені причин затримується з відповіддю, я написав йому листа, в якому просив прискорити справу з визначенням ступеня дисертації. На мое здиву-

вання академік Берг відповів, що ніякого запрошення від НКО він не одержав, а якщо захист моєї дисертації буде призначений, то він зможе приїхати до Києва чи іншого міста України й виступить як офіційний опонент при моєму захисті. Знову розмови в НКО і знову відтягання захисту дисертації...

Справа затяглася аж до осені 1936 року. Пробирав я переслати дисертацію до Одеського університету, але запізнена відповідь повідомила, що не можуть брати дисертацію на ступінь доктора наук, бо такі захисти НКО дозволив лише Київському та Харківському університетам. За порадою моїх приятелів я переслав копії рецензій академіка Третякова й академіка Берга до Комітету в справах вищої школи в Москву (нині міністерство), а в заяві, посилаючися на позитивні рецензії двох найвидатніших іхтіологів-академіків СРСР, просив надати мені вчений ступінь доктора наук, і зазначив, що коли потрібно, то я готовий їхати на захист до Москви або Ленінграду. Несподівано я одержав від Комітету дуже чемного листа, в якому до мене офіційно зверталися: «Дорогий Ф. Д. . .», що мене і моїх приятелів дуже здивувало, бо тож було по суті «Міністерство вищої школи СРСР», як його згодом і назвали. В офіційному листі КВШ повідомив, що в скорому часі буде засідання відповідної комісії, і про її рішення повідомлять мене вчасно (лист втрачений). Як відомо, через декілька тижнів правління Комітету й сам тов. Межлаук були заарештовані і зникли назавжди. На моє запитання в лютому 1937 року про захист дисертації відповіді я не одержав. Отже справа захисту затяглася на 1937 рік.

На повне запитання НКО у Києві про час і місце захисту дисертації я одержав відповіді невиразні, незрозумілі. На весні, в квітні 1937 року, я знову поїхав до НКО в Київ, щоб уже через рік після подачі дисертації з'ясувати справу захисту і встановити, нарешті, місце й час. Після довгих переговорів у кваліфікаційній комісії НКО мені дозволили вдруге подати дисертацію до Київського університету, до якої я додав рецензії акад. Берга та акад. Третякова. Секретареві кваліфікаційної комісії я сказав, що акад. Берг погоджується приїхати до Києва і виступити за офіційного опонента. Лише в липні 1937 року я одержав копію протокола кваліфікаційної комісії такого змісту:

«Протокол Кваліфікаційної комісії біологічного факультету КДУ від 2. VIII. 1937 року. Присутні: пом. проректора т. Маркевич А., проф. Белінг Д. О., проф. Воскобойников М., проф. Артоболевський В. (не міг прибути, але дав свої пропозиції в цій справі в письмовій формі), заступник декана біофаку т. Мазурмович, секретар н.-д. відділу Букнарьська. Порядок денний: I. Справа про захист доцентом Херсонського Педагогічного інституту т. Великохатко Ф. Д. дисертації „Рибці Дніпра і Буга” на ступінь доктора біологічних наук. Слухали: Справу т. Великохатко про захист дисертації на ступінь

доктора біологічних наук. Ухвалили: Заслухавши інформацію зав. н.-д. сектора КДУ т. Маркевича про освіту, звання, біографію Ф. Великохатько, а також ознайомившись з роботами дисертанта, з рецензіями на роботу, подану до захисту, заслухавши попередню рецензію проф. Белінга і обмін думок членів комісії, Кваліфікаційна комісія біофаку КДУ ухвалює передати справу на розгляд Кваліфікаційної комісії НКО у зв'язку з відсутністю постанови останньої про допущення т. Великохатько до захисту докторської дисертації. Крім того, Кваліфікаційна комісія пропонує надіслати дисертацію на рецензію до професора Мос. Риб. ВТУЗ'а — В. К. Солдатова, хоч одночасово вважає за можливе надати т. Великохатько вчений ступінь кандидата біологічних наук по сукупності робіт, без захисту дисертації (далі підписи). 9. 7. 37».

Як видно з постанови, Кваліфікаційна комісія зігнорувала рецензії двох найвидатніших іхтіологів-академіків і винесла постанову, що мені можна надати звання лише кандидата наук без захисту.

Цікаво розглянути склад кваліфікаційної комісії, що винесла таку постанову. Голова комісії, Маркевич Олександр, очевидно партієць, мій колишній учень, якому я навіть виніс подяку в моїй попередній роботі («Риби і рибне господарство Білоцерківщини», 1929 рік, стор. 34) за допомогу по збору матеріалів з річок Білоцерківщини, в університеті він викладав «Зоологію безхребетних». У той час він мав вчений ступінь «кандидата наук», за статтю з розділу паразитних раків у риб. Проф. Воскобойников М. М., доктор біологічних наук, викладав зоологію хребетних, дуже старий чоловік. Решта членів комісії не мали наукових ступенів, а лише звання асистентів і, здається, доцентів. Отака некваліфікована комісія відкинула оцінку моєї дисертації, яку їй дали найвидатніші академіки СРСР.

І таке у комуністичній державі відбувалося часто, про що мені говорили мої колеги, які також збиралися захищати дисертації. Далі вже виходу не було, хоч у мене в той час налічувалося коло тридцяти наукових робіт, опублікованих у фахових журналах і виданнях різних академій.

На той час я вже закінчив мою другу роботу — монографію про «Ляца Дніпра та Бога», з такими ж розділами і такої ж наукової вартості. Отже, мав дві монографії, але захищати дисертацію зможу не мав.

Доречно тут же нагадати, що в кінці квітня цього ж, 1937 року, мене викликав НКО до Києва й запропонували переглянути й виправити текст монографії про рибців, бо вона ухвалена комісією НКО до публікації в «Науковому збірнику НКО», до якого вміщалися найповажніші наукові роботи й дисертації. Тоді ж таки виплатили мені порівняно високий авторський гонорар.

До першого збірника ухвалені наукові роботи таких авторів: академік Кравчук М. (з асистентом) з математики, Фещенко І. — з гео-

логії і моя «Рибці Дніпра та Бога». Випуск перший був великого формату і мав понад 800 сторінок друку. Авторську коректу я одержав через два місяці, що містилася на 252 сторінках. Один примірник я виправив і повернув до НКО, а другий оправив у палітурку й передав на збереження до бібліотеки УВАН.

І донині мені не відомо, чи вийшов згаданий збірник друком, бо настали страшні часи «сталінщини-ежовщини» й автори збірника були репресовані, хоч доля Феценка невідома й донині. Як і завжди, за більшовизму масові арешти й морди почалися з центру. Всі свідомі люди, педагоги, робітники притаїлися, завмерли. Кожний з нас чекав на арешт, заслання. Розпочалися літні канікули, і я, щоб уникнути червоного жаху, негайно виїхав на літні канікули до глухої місцевості на березі Дніпра й перебував там аж до кінця серпня. Насторожений і схвильований повернувся до педінституту на роботу, яка традиційно розпочиналася з 1 вересня. В той час я працював також і в медичному інституті, в якому було протягом майже всього вересня відносно спокійно.

Арешти, що перманентно відбувалися в усіх інститутах м. Херсону, не збільшилися, а тому педагогічний персонал мав звичайне напруження і кожний повсякчасно відчував над собою дамоклів меч. Чутки, що приходили з Києва й інших міст, наводили жах на всіх, і ми щодня чекали громовиці... Щоб якнебудь просувати свою справу з дисертацією, я вирішив переслати монографію «Рибці Дніпра і Бога» до Одеського університету, аби там визначили і ступінь, і час захисту, бо я вже мав другу монографію про ляца цих же річок, а також розпочав розробляти матеріали про судака і сома. У перших числах вересня дисертацію, з усіма матеріалами, я переслав до Одеси.

І зовсім несподівано викликав мене заступник секретаря партійного комітету педінституту до кімнати свого урядування. Я зразу ж відчув якусь небезпеку. Порадившись з своєю родиною, на визначений час я прийшов до кабінету тов. Гриценка. Погляди, рухи, нечемне поводження зразу вказували на чергове нещастя. На моє привітання він щось буркнув без ніяких чемних запрошень, а все ніби щось шукав у шухлядах, шафах і зрідка поглядав на мене...

І раптом запитання: чи то я підписав відозву Всеукраїнського з'їзду, що відбувся в лютому місяці 1919 року в Кривому Розі, — до українського народу, про боротьбу з «російською навалою» — червоною гвардією? Чи то моє прізвище та ім'я «Федір Великохатко» на протоколах засідань та нарад того ж з'їзду?

Слід нагадати, що Всеукраїнський з'їзд згаданого часу і справді відбувся у Кривому Розі, бо частина України в той час була окупована більшовиками. Представником від Центральної Ради був Шелухин. Таких запитань я не чекав, бо майже забув за той з'їзд, що

відбувся 18 років тому, на якому і справді я був і тоді ж таки мене обрали до президії й секретарем того з'їзду. Вагатися було нічого, бо відозва була друкована і на ній внизу були два підписи: голови з'їзду та мій — секретаря з'їзду. Я відповів, що коли повернувся з армії й перебував у своїх батьків на селі, то мене декілька разів обирали від волости депутатом на губерніяльні та всеукраїнські з'їзди, що відбулися в Херсоні та інших містах. Підпис на протоколах і відозві дійсно мій.

Слід зауважити, що в ті часи я був студентом другого курсу Київського університету, а в часи з'їзду був дома, бо на Україні було дуже неспокійно і навчання в університеті припинилося на невизначений час.

Говорив заступник секретаря зі мною мало — 3-5 хвилин, а потім сказав, що на розмови не має більше часу. Про мою отаку пригоду я розказав лише дружині, аби й вона знала про небезпечне становище. Справа ясна: йому було потрібно мати підтвердження знайдених документів та відозви, а також виявити моє поведження в часи зізнання в цій справі.

Після такої розмови мені стало ясно, чому на мене нападають на всіх засіданнях та зборах, що відбувалися в педінституті, чому мене не обирали «ударником», хоч я й мав найбільше друкованих праць і, найголовніше, чому я не можу захищати дисертації, оцінка якої подана найвидатнішими фахівцями-академіками СРСР. Багато питань, що мені були незрозумілі до цієї зустрічі, розв'язалися самі собою. Все стало ясне: я був на поганому рахункові у комуністів, бо брав активну участь у часи визвольних змагань, хоч і був син колгоспника — найбільшої верстви українського населення.

З цього дня і розпочалися всі подальші нещастя, які рясно полилися на мою голову. І все ж таки, у всіх згаданих інститутах, я продовжував читати лекції, хоч і на мить не забував розмови з заступником партсекретаря.

У кінці вересня НКО викликав мене до Києва на чергове виправлення й доповнення новими матеріалами офіційної програми з зоології для університетів та педагогічних інститутів України. Такий виклик мене не здивував, бо першу програму з зоології я склав ще 1926 року, яка потім через кожних два-три роки перевидавалася, доповнювалася й затверджувалася відповідною комісією НКО.

У Києві програму з зоології я доповнював новими матеріалами й редагував коло двох тижнів, а потім, на засіданні спеціальної комісії, склав доповідь про пророблену роботу. Комісія програму в новій редакції затвердила й ухвалила до друку. Як і завжди, закінчивши редагування нової програми, я повернувся до Херсону, не почувавши будь-якої небезпеки.

О tempora, o mores! Коли я увійшов до свого помешкання, дружина кинулася до мене, розказала про всі події, що відбулися за час моєї відсутности, а також показала місцевий часопис, у якому повідомлялося, що мене зняли з роботи в усіх інститутах, а також поміщено великого розміру статтю, в якій мене названо всіма епітетами більшовицької влади: «ворог народу», «буржуазний націоналіст», «контр-революціонер» і т. п. Звичайно, такі новини мене приголомшили, а тому я мусів діяти зразу ж і рішуче. Директор інституту відмовився зі мною говорити, а секретар партійного комітету натакнув про Колиму і канали, що тоді будувалися поміж Волгою та Доном, на яких «подібних гадів» потребують на роботи...

Такі «обіцянки» мене зовсім приголомшили; я повернувся додому, переговорив з дружиною, яка ще не була знята з роботи, і першим потягом поїхав до Києва — в НКО. На другий день — рівно через одну добу, я зайшов до інспектора вищих шкіл т. Полякова й доповів про моє становище в інститутах м. Херсону. І на диво, вчорашній «приятель» вислухав мене спокійно, а потім сказав: «Повертайтеся до Херсону й виправдуйтеся там, бо тут ми не маємо ніяких матеріалів, щоб вас виправдували». Протягом трьох днів я перебував у НКО й просив захисту в начальства, з яким так багато говорив у справі програми зоології, був навіть у наркома Затонського, але будь-яких результатів не здобув і в розпачі повернувся до Херсону.

Як правило більшовики арештували вночі, а тому і найстрашніший час був нічної пори, бо кожної хвилини доводилося чекати «чорного ворона» й стуку в двері. Неспокійні ночі в Києві, в потязі, а також і в помешканні швидко мене знесли. Приятелі мої повідомили, що на загальних зборах інституту вимагають мого арешту й відповідної кари... Силкуючись себе виправдати, я зібрав всі необхідні документи й пішов до партійного комітету м. Херсону, але й там не добився жодних, бодай найменших результатів для свого виправдання. Справа моя лишалася безнадійною, арешт і заслання неминучі, а ночі без сну вкрай знесилювали.

Так продовжувалося не більше чотирьох днів, бо сидіти і чекати на арешт і заслання не було в моїй вдачі. Моя дружина не лише радила, а навіть вимагала тікати на Кавказ, бо там якось люди переховувалися й працювали, заробляючи мізерні кошти на хліб насущий... Дякуючи моїм приятелям, від інституту мені видали відпустку на невизначений час. З свого приміщення я вийшов перед вечором і всякими завулками добрався до цвинтаря, найглухішими стежками якого дійшов до залізниці, а потім і до залізничного двірця. Щоб замести сліди моєї подорожі, квиток мені взяли до Ростова, в якому я мусів брати інший квиток на обране місце.

У Ростові я зайшов до знайомих. І як же вони мене здивували, що, ризикуючи власним арештом, переховували мене чотири дні і намагалися навіть улаштувати мене на роботу. Така самопожертва

моїх знайомих мене дуже здивувала, бо за більшовицькими законами відповідають в однаковій мірі і той, що переховується, і той, хто переховує.

Оскільки масові арешти відбулися по всій країні, вільні посади були скрізь, але влаштуватися на роботу неможливо, бо щоб відкрити «утікачів», верховна влада розпорядилася, аби кожна особа, що вступає на роботу, подавала документ з останньої роботи, якого я, зрозуміло, не мав.

У той час я шукав для себе тимчасову роботу на малярійних, біологічних та всяких інших станціях, на яких мав намір затриматися декілька місяців, а потім виїхати в якнайдалішу місцевість Східної або Північної Азії. На Кубані та Кавказі, куди б я не звернувся, всюди вимагали документів з останньої роботи, а тому я переконався, що дістати роботи не зможу і мушу вертатися до Херсону, в якому чекатиму на арешт і заслання... Грошей у мене було небагато, але я вирішив повертатися лише тоді, коли зовсім не буду мати коштів.

І знову перешкоди. В кожному готелі, до яких я звертався за наймом кімнати, вимагали паспорт, а також і посвідку про мету моєї подорожі. Виходило, що соціалістична влада передбачала такі мандрівки, а тому зробила всі заходи, аби унеможливити подібні подорожі. До того ж уже було відомо, що після передачі паспорта й посвідки адміністрація готелю негайно повідомляла телеграфом відповідні органи міста подорожнього, звідки також негайно приходило «розпорядження», і його арештували ще на ліжкові...

За такої ситуації, я обчислив, що коли порівняти плату за добу в готелі і проїзд у потязі далекого напрямку, то в потязі їхати дешевше і вигідніше, ніж сидіти в готелі, тому я вирішив їздити і шукати роботу. Таке рішення виправдувалося ще й тим, що мій паспорт й посвідка подорожі були зовсім нормальні й не викликали будь-якої підозри. На початку взяв квиток до Ленінграду. Їхав у потязі майже чотири дні і, не доїжджаючи до Ленінграду, на останній зупинці зразу ж узяв квиток до Батуму, через Москву, Ростов, Баку, Тифліс... Не доїжджаючи до Батуму, на передостанній зупинці, знову купив квиток... до Ленінграду.

Наступну подорож я хотів зробити на лінії Москва-Владивосток, бо гадав, що в Сибіру можна легше знайти роботу, а подорож в обидва боки забере часу коло місяця, після якого, можливо, будуть послаблення з боку влади, абож я залишуся на роботі на Далекому Сході. У Москві я довідався, що пасажирів до Владивостоку та їх речі старанно перевіряють, переглядають і за найменшої підозри забирають до «Лубянки» — найстрашнішого місця у світі, чому я й відмовився від свого наміру.

У потягах різних напрямків я їздив доти, аж поки вийшли всі мої гроші. Варто зазначити, що на станціях різних магістралів продавалися різні харчові продукти, а тому пасажири знали, на яких вок-

залах продаються дешево груші, яблука та інші овочі, на яких варені кури, баранина, зайці, дикі кози тощо, а тому на харчі виходило якнайменше грошей.

Так відбувся перший місяць моєї примусової подорожі. Скрізь я пробував улаштуватися на будь-яку роботу й забрати свою родину до себе, але утиски руйнували всі мої надії. Безпорадність мого становища й прогресивне зменшення грошей викликало у мене щораз більшу сміливість повернутися до Києва й шукати нову посаду. Коли ж мої гроші добігали кінця, я й справді в Махач-Калі купив квиток до Києва, до якого й прибув наприкінці листопада.

Тиняючись поміж знайомими аж на Шулявці, я обдумував плян моєї подальшої роботи. Після всебічних міркувань і рішень я знову зайшов до того ж самого інспектора, з яким два місяці тому обговорював програму з зоології. Дивно, що інспектор дуже і неприховано здивувався моїй появі в його кабінеті. На його запитання, звідки я приїхав до Києва, я відповів, скільки можна спокійно, що приїхав я з Херсону, в якому більше лишатися на роботі не можу, бо в публікаціях місцевих часописів мене називали «ворогом народу», «буржуазним націоналістом», «контрреволюціонером» і т. п., а тому я втратив там авторитет серед студентів і педагогів, чому прошу призначити мене на роботу до іншого міста й інституту.

Після тривалого секретного переговорів з директором відділу вищої школи (Давідов) другого чи третього дня інспектор Поляков подав мені список інститутів, в яких були вільні посади з зоології. На моє здивування, таких посад було дуже багато, бо, очевидно, всі професорів також визнали за ворогів народу та буржуазних націоналістів. Я вибрав знову Ніжен, який залишив сім років тому. Інспектор виготовив належні документи, і я поїхав на роботу до Ніжена — найбільшого педагогічного інституту на Україні, в якому в той час нараховувалося коло 5 000 студентів.

До директора інституту я з'явився другого дня і передав документи призначення мене на посаду професора-завідуючого катедрою зоології й попросив кімнату, в якій я міг би тимчасово мешкати, бо в Інституті викладали професори київських інститутів і університету, а тому таких кімнат було досить, ще з часів Безбородька, який побудував цей інститут. Над вечір я одержав кімнату з потрібними меблями. Стомлений і знервований тривалою вимушеною подорожжю, я, нарешті, мав змогу відпочити, але що ж буде зі мною вже цієї ночі, коли дізнаються всесильні НКВД Ніжена й Херсону... І знову розпочалося нервово життя, бо я не знав, що робилося в Херсоні: чи приходили мене арештувати, чи ні. Чи шукають мене всюди, чи, знову ж таки, називають далі «контрреволюціонером», чи вже залишили, бо в ті часи терор трохи послабився, ніби завмер тимчасово.

Такі питання виникали тому, що коли мене прийняли на роботу

до інституту, то звичайно повідомили відповідні органи, і в першу чергу НКВД, про приїзд мій до Ніжена, а Ніжен міг повідомити Херсон і т. д. І от знову я з напруженими нервами чекав арешту. Уночі часто прокидався й прислухався до всяких стуків, стуків суміжних дверей у коридорах і знадвору: найменший зимовий скрип дверей, доводив мене до нервового стану. Так продовжувалося протягом перших 5 днів, а потім повільно я почав заспокоюватися, приходити до нормального людського життя, бо коли мене не заарештували першими днями, то, можливо, залишать на деякий час, і я вже легально зможу переїхати на «окраїну широкої рідної країни».

Написав листа до дружини на умовлену адресу й подав свою на Ніжен. Довідався, що дружину також звільнили з посади, виселили з будинку інституту, і вона оселилася в приватному помешканні. Повідомила також, що з моїм від'їздом мене чомусь ніби забули і лише на зборах інститутів згадували «буржуазних націоналістів». І як не дивно, але з Одеського університету повідомили листом, а також і по радіо, що мій захист дисертації на ступінь кандидата наук призначено на 27 грудня 1937 року.

Виходить, що арешти і тортури припинилися, бо набрали стільки людей, що їх не було де тримати, а тому на деякий час зробили перерву, як це бувало і раніше, в попередні роки.

І знову про мою дисертацію. Подивугідне, що вона, на яку два найвидатніші академіки-фахівці з іхтіології дали найвищу оцінку як науковому творові, все ж таки призначена на захист лише звання кандидата наук, хоч її і вмістили до наукового збірника НКО разом з науковими роботами академіка Кравчука та інших.

Оскільки я мав майже закінчену другу рівноцінну монографію про «Ляца Дніпра і Бога», то я не заперечував і погодився на захист, який і відбувся у визначений час. Варте уваги, що з часу рецензії академіка Третьякова я діставав платню доктора наук, завідувача катедрою зоології, аж до початку другої світової війни, що мене дуже дивувало. Виходило, що владу більше турбував мій вчений ступінь доктора наук, і вона не хотіла мені надати його, хоч я на те справедливо й заслуговував, а лише виплачувала мені платню. Деякі приятелі говорили, що моему захистові шкодило типове українське прізвище та невиразна політична робота минулих часів.

Одержавши вчений ступінь кандидата наук, я зразу ж розпочав готувати дисертацію на ступінь доктора, яка в основному була вже закінчена. Оскільки в той час вимагалось захищати дисертацію на ступінь доктора наук лише за опублікованими матеріялами або хоч з попередніх звідомлень про них, я одночасно виготовив і попереднє звідомлення й у червні 1938 року надіслав до «Зоологического журнала», що його видавала Академія наук СРСР. Цікаво зазначити, що загальне звідомлення вмістили в першому числі за 1941 рік, під заголовком опустивши слова — «попереднє звідомлення».

По закінченні дисертації «Ляц Дніпра і Бога, його промисел та збільшення запасів», за попередньою згодою з Академією наук СРСР, я переслав її до зоологічного музею АН у Ленінграді (сектор іхтіології). Лише в кінці 1938 року я одержав повідомлення про одержання моєї дисертації, на яку виділені два офіційні опоненти: академік Берг Л. С. та директор сектора іхтіології — професор доктор Световидов А. Н. Секретар Зоологічного музею Бродський, повідомив, що захист передбачається ще того самого року, правдоподібно в грудні.

І знову розпочалися така ж сама тяганина і зволікання справи: з визначеного грудня 1938 року справу захисту перенесено на 1939 рік з невизначеним часом. На мої неодноразові запити відповідали невизначено, з запізненням. І раптом у травні аж 1940 року мені повернули обидва примірники дисертації з повідомленням, що захист дисертації в Зоологічному музеї відбутися не може, бо я не належу ні до його робітників, ні до робітників Ленінграду.

На моє поновне прохання академік Берг та директор сектора іхтіології член-кор. проф. Световидов прислали мені рецензії на мою другу дисертаційну роботу.

З рецензій видно було, що вони оцінюють мою роботу позитивно, але стримано, бо їх, очевидно, поінформував партійний секретар про моє політичне становище. Правда, академік Берг у приватному листі знову повідомив мене, що він зможе приїхати на захист дисертації як офіційний опонент.

Порозумівшись з директором Ніженського інституту, а потім і з університетом Одеси, на початку вересня 1940 року я переслав свою докторську дисертацію до Одеського університету.

Несподіване повернення дисертації з Ленінграду знову збентежило мене, бо показало, що більшовицька влада про мене не забула, а лише чекає наступного терору й тортурів, які в країні соціалізму відбувалися кожного четвертого року: 1929, 1933, 1937. Щоб уникнути наступного арешту й знищення, я розіслав заяви до Інститутів та університетів Сибіру, Узбекистану та в інші «республіки», в яких просив прийняти на вакантну посаду зоолога, бо краще самому виїхати «на заслання», ніж чекати арешту й в'язниці. Несподівано 16. VIII. 1940 я одержав з університету в Самарканді телеграму такого змісту: «За конкурсом ви обрані. На ваші умови погоджуємося. Приїжджайте на працю. Учений секретар Слісаренко».

По одержанні такої телеграми я зразу ж подав заяву директорові інституту про звільнення мене з роботи, але директор відповів, що з роботи мене не звільнить. Тоді я поїхав до Києва в НКО, і той же інспектор Поляков на моє прохання про звільнення з роботи відповів: «Не звільнимо, а коли поїдете самі, то ми вас проучимо».

Виходило, що треба сидіти і чекати... І зовсім уже несподівано,

в кінці серпня 1940 року, мене перенесли на роботу до університету в Чернівцях на Буковині, яку щойно «визволили» від румунів. Таким чином у країні соціалізму люди працюють там, куди їх призначають, а не там, де вони бажають.

У жовтні я переїхав у Чернівці. І знову почалося листування в справі захисту дисертації, але на цей раз здавалося, що піде все добре. 7 січня 1941 року я одержав з Одеського університету повідомлення, що захист докторської дисертації призначений на кінець червня поточного року, офіційні опоненти: академік Берг Л. С. та академік Третьяков Д. К., але 22 червня 1941 розпочалася війна, а захист дисертації так і не відбувся.

Цей виклад тяганини з захистом дисертації в СРСР наводить на багато всяких думок. Головна з них та, що в захисті дисертацій, як і в інших галузях державного життя і найвидатніші вчені-академіки не мають будь-якого значення; усі їх намагання ні до чого не приводять і розбиваються об невидиму твердь — партійну організацію. Відомо було, що на кожного громадянина СРСР, а особливо на наукових робітників, існувала, як там говорили, «книга живота», в якій записана до найдрібніших деталей вся діяльність особи.

Захист дисертації щільно пов'язаний з партійними організаціями. Дисертанта перевіряють партійні організації до найдрібніших деталей: в яких політичних організаціях брав участь, на яких з'їздах та конференціях виступав з промовою, що говорив, які помилки політичного характеру траплялися в його лекціях, виступах на зборах тощо. Всі такі відомості одержують в партійній канцелярії, занотовують, обговорюють і, нарешті, дозволяють або, під всякими мотивами, забороняють захист дисертації. Повернення моїх дисертацій Київським університетом та Зоологічним музеєм АН СРСР з позитивними рецензіями найвидатніших академіків з іхтіології — виразний доказ того, що в кваліфікації наукових робітників основну роль відіграють не вчені, як цього вимагає справедливість, а партія та партійці, які здебільшого не освічені, навіть малограмотні люди.

Чужоземні політики і донині не розуміють, що Ленін — син родового російського дворянина — Ульянова, утворив партію на зразок типової російської дворянської організації, в якій запровадив жорстоку партійну дисципліну й абсолютний послух «вождеві» на всіх щаблях партійної драбини. Як і в російських дворян, всі привілеї надаються тільки партійцям — членам комуністичної партії.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Літературні журнали в першому кварталі 1966

На Україні виходить чотири чисто літературні товсті журнали: три органи Спілки письменників (центральної у Києві — «Вітчизна», «Жовтень» у Львові і «Прапор» у Харкові), четвертий — орган ЦК ЛКСМУ «Дніпро». До них треба ще дорахувати п'ятий — «Всесвіт», бо хоч його головний редактор Олексій Полторацький і протестував якось проти того, що хтось назвав цей журнал літературним, мовляв, він і громадсько-політичний, але все ж в основному він присвячений літературі. Деяко місця віддають літературі й інші журнали (комсомольський «Ранок», наприклад). Наклади їх різні (від найскромнішого «Прапора» — 12 100 останнього числа за березень, до найбільшого, що його має «Дніпро»), але в середньому не такі вже малі. Я не рахую до цього числа російський журнал «Радуга», існування якого на Україні — чистий нонсенс, бо українські любителі російської літератури можуть читати московські й ленінградські журнали, з якими «Радуга» не може конкурувати якістю. Поза тим на провінції виходять ще літературні альманахи, періодичність яких, обсяг і вартість трудно було б з віддалі важити.

Все це разом взявши, що можна сказати — багато їх, журналів, чи мало? Трудно абстрактно відповідати на таке питання. Як на сорокмільйонову націю, що має спілку письменників числом щось на 650 осіб, могло б бути мало. А як зважити, яку продукцію дає ця велика которга, парадоксально буде сказати, може, й забагато. Бо всі ці журнали книжка за книжкою до лиха порожні.

*

Тут я побіжно міг би кількома словами вже й скінчити огляд «Прапора». Знайшов один справді добрий вірш Василя Мисика в першому числі («Ранок») і три — Він-

грановського в третьому. Тільки й усього. Чи варто задля такого скупого ужинку місяць-у-місяць видавати товстий журнал? Хібащо для друкування неосяжно великої й безконечної продукції Ігоря Муратова, який міг би постачати всі органи Спілки письменників одночасно, чи для публікації такої прози, як повість Сергія Завгороднього «У грозову ніч» (1-2 чч.). Але писання одного й другого автора (обидва, до речі, члени редакційної колегії «Прапора»), як і вся решта, що в цих трьох числах міститься, речі абсолютно позалітературні. Їх без жодної шкоди можна було б ульокувати по місцевих стінгазетах. Але моторошно робиться не від того, що на журнал марнується стільки паперу, страшне те, що читачам «Прапора» (хтось же читає дванадцять тисяч примірників його накладу) на цьому матеріалі прицелюють зовсім фальшиве уявлення про літературу як мистецтво.

Трафаретне визначення на прикладі «Прапора», що українська література відкинена на стільки чи стільки десятиліть назад, було б тут зовсім не обгрунтоване: скільки не відкидай, там, у минулому, усе знайдеш щось справжнє, а тут його зовсім нема. Вона викинена просто набік, у суцільно позалітературну халтуру. Страшне те, що тут уже не має значення, скільки тих письменників: 650, більше чи менше. Просто значну частину їх (чи більшість?) нарекли письменниками безпідставно чи помилково.

Від «Прапора» таке враження, що поза СРСР література взагалі не існує: щось там «догниває», але воно не варте уваги, справжня література квітне тільки в нас. (У першому числі «Прапора» є стаття Володимира Добровольського «Роздуми про роман». Автор не має елементарного уявлення, що діється з романом на Заході. З почуттям бо-

зна якої зверхности він відбувається отакими фразами: «Скептиків на Заході вистачає; в даному разі з ними й сперечається не варто». І чути ж, що це повторення чужих думок з третіх рук). Між іншим, цей комплекс власної вищости супроти всього світу (чи невігластво стосовно тих проблем, якими живе західна література) і повне відгородження від світу характеризує всі літературні журнали в УРСР, і тому при всіх інших ми до цієї теми вже можемо не повертатися.

Харків був колись центром гарних українських традицій: це місто Сковороди, школи українських романтиків 19 віку, Потебні й Сумцова. Ще за нашої пам'яті він був столицею УРСР з інтенсивним літературним життям і такою культурно активною установою, як скрипниківський НКО. Твердять, що Харків виріс з того часу, став мільйоновим містом і ніби виріс культурно. Але що в ньому лишилося з тих традицій? Як судити з «Прапора» — нічого. Враження таке, що це велике і, на жаль, безлике місто сьогодні менше українське, ніж було за царату. Далєбі харків'янам має бути страшно ходити вулицями свого міста з свідомістю, що сьогоднішніми спадкоємцями Григорія Сковороди є редактори й найактивніші співробітники репрезентативного «Прапора» — І. Муратов, С. Завгородний, О. Ковінька чи ще хтось інший з того самого гурту.

Якби мое слово могло дійти до читачів «Прапора», я порадив би їм припинити передплату цього журналу й читати «Новый мир» Твардовського. Не один з моїх «національно свідомих» земляків на еміграції обуриться проти такої поради, мовляв, автор намовляє українських читачів на русифікацію. Але біда в тому, що ніякої українізації з «Прапора» не набереться, а читаючи «Новый мир», завжди маєш надію знайти щось справді літературне.

★

Ідучи дещо по висхідній, натрапимо на львівський «Жовтень». Спочатку кілька слів про його нове

оформлення. Усі українські радянські журнали безпомічні в оформленні. Вони борсаються в еклетиці нібито модерности й провінційної, скажемо так, кучерявості. Але особливо не щастить «Жовтневі». За попередніх років він загортався в претенсійно модерні обкладинки, а на 1966 рік раптом кинувся в фальшиво архаїчну церковно-слов'янщину. Але перейдім до змісту.

Якщо я сказав вище, що «Жовтень» лежить на висхідній лінії супроти «Прапора», то це дійсно з певними застереженнями: він дещо змістовніший, але в ньому так само багато позалітературного матеріалу. Тому не буде й тут потреби зупинятися на подробицях, вистачить обмежитися загальним враженням.

«Жовтень» переважаний політичною публіцистикою, що до літератури жодного стосунку не має. Редакція полюбляє друкувати політично-пропагандивні статті секретарів обкомів і райкомів партії, голів колгоспів тощо. Типове з цього погляду число за березень з статтею секретаря Львівського обкому КПУ В. Куцевола з перерахуванням знатних доярок і свинарок. До того ще й цілий розділ, що кінчається аж на 42 стор., під назвою, яка не потребує коментарів, — «Тобі, партіє, — пісня і праця».

Західньоукраїнська специфіка «Жовтня» либонь у тому, що він більше, ніж інші журнали, присвячує уваги на позы з «буржуазними націоналістами», і треба сказати — в стилі, доведеному до непристойности: школа Юрія Мельничука. Це пригожа атмосфера для культу свого місцевого святого — Ярослава Галана, для якого є постійний розділ журналу: «Пост імени Ярослава Галана». Лишим і це без коментарів.

У прозі редакція «Жовтня» роками утримує розділ, який нічого доброго їй досі не дав: «За столом новеліста». Складається враження, що на цих сторінках містяться фрагменти рівня шкільних вправ у вмінні самостійно щось розповісти. Тут загрожує мені повторення, бо неминуче мушу сказати, що цей ма-

дих саме таких журналів і треба на Україні, але ми ілюзій редакції «Жовтня» не поділяємо і мусимо без вагання ствердити, що цей журнал типово провінційний, попри те позитивне, що в ньому подеколи трапляється.

★

Усі літературні журнали в УРСР у першому кварталі цього року помітно підупали, мабуть, тому, що атмосфера перед 23 з'їздом КПРС, насичена загрозою ресталінізації, не була сприятливою для літератури. Це особливо помітне на тих виданнях, які раніше були дещо жвавіші. Наприклад, «Ранок» ще минулого року містив подеколи дуже цікаві матеріали, а всі троє чисел за цей рік просто порожні. Видно, що в зв'язку з арештами літераторів у кінці минулого року всіх добре прикрутили.

Найменше помітний спад на «Вітчизні». З причин зовсім зрозумілих. З того часу, як кілька років тому «зміцнено» її редакцію і призначено головним редактором на місце Д. Копиці Л. Дмитерка, цей останній визначив для журналу таку чорно реакційну лінію, що атмосферою ресталінізації його вже не було куди спихати далі. Тому й трудно було б визначити, чи, переходячи від «Жовтня» до «Вітчизни», ми справді на висхідній лінії.

Звичайно, як центральний орган Спілки письменників, «Вітчизна» зовні виглядає солідніше від обох обговорюваних вище журналів: більший розміром, солідніше зовні оформлений, має дещо більший наклад: 20 069 («Жовтень» — 17 250). Але як на центральний орган цей наклад жалюгідно малий (наклад «Нового мира» добігає 150 000), що свідчить про те, що мало є людей, охочих його читати.

Редакція, бажаючи піднести наклад, всіляко реклямувала поліпшення журналу на 1966 рік, зокрема перекладами з світової літератури. Дещо з таких перекладів появилося вже й минулого року. Це сприяло тому, що наклад дещо підвищився. Але анонсований минулого

року на перші числа поточного найновіший роман Андре Моруа, якого напевно читачі з нетерпінням чекали, так досі й не появився. Гляньмо тепер коротко на зміст перших трьох чисел.

Перше число відкривається циклом поезій Леоніда Первомайського з книги «Уроки поезії». Щасливий для журналу випадок і рідка нагода для читача знайти і в цьому журналі щось справжнє. Я вважаю, що на таку високу поезію рідко доводиться натрапляти не тільки в українській, а й у світовій літературі, і не зупинюся на ній тут тільки тому, що маю намір про творчість Первомайського поговорити докладніше в одному з ближчих чисел.

Між іншим (чи не на бажання автора?) поезії Первомайського, на щастя, не ілюстровані. Але як виняток, бо далі в цьому ж числі й у наступних знову поезії у «Вітчизні» так розмальовані, як це могло б бути хіба в піонерській стінній газеті (знову неминуче повторення!). Поезія в решті двох чисел не становить нічого цікавого.

Проза у «Вітчизні» добирає спеціально і, я сказав би, стильно. В тому розумінні, що редактор добирає переважно без кінця довгі, що пишуться десятиліттями, хроніки ушанованих старших письменників. Аж розпач бере, коли дивишся на без кінця продовжувані цикли А. Головка «Артем Гармаш» й І. Ле «Богдан Хмельницький». При всьому респекті до цих шановних авторів я не вірю, щоб у когось набралось терпіння їх перечитувати. У першому числі нарешті закінчилася трилогія І. Ле «Хмельницький». З другого числа настиг на зміну з таким же романом Натан Рибак («Солдати без мундирів»). Оскільки тенденція цього роману (пропагандивна «боротьба за мир») лежить на долоні, — важко його читати. Цього роду проза доповнюється менш «монументальною» — в стилі повісті «Вдова» Василя Кучера (число за січень). У цьому випадкові, як і у випадкові С. Завгороднього,

згадуваного при журналі «Прапор», ідеться про елементарне незнання феномену — що таке література? І тут уже вина не Кучера чи Завгороднього, які чистосердечно «письменствують», а тих, хто їх друкує і переконує їх, що вони дійсно письменники. Між іншим, багато цікавіший від усього іншого пригодницький роман Ростислава Самбука «Ювелір з вулиці Капуцинів», що йде через усі перші три числа.

У січні цього року на Україні відзначали 75-ліття Павла Тичини, і є про цю дату у всіх журналах. Але від ювілейних статей залишається дивне враження. «Жовтень» витягнув десь з архівів статтю Ярослава Кондри, і в ній Тичина закінчується на збірці «Вітер з України». Кондру звичайно можна друкувати. Але хіба нічого не залишилося від Тичини пізніших років? «Прапор» обмежився невеличкою нотаткою. Ще десь була стаття Семена Шаховського, знову таки про початковий період творчості Тичини. Нарешті, у «Вітчизні» той же Шаховський кортко схопив весь життєпис поета, але уникнув докладної аналізи його творчості. Враження таке, наче поета до того знищили, що ніяково вже про нього й говорити. А при цій даті він за-слуговував на далеко більшу увагу.

Після ліквідації Дзюби і Світличного найталановитішим критиком по літературних журналах лишилася Маргарита Малиновська, що друкується переважно у «Вітчизні» й «Дніпрі». У другому числі «Вітчизни» є дуже дотепні її спостереження про сатиру й гумор в сучасній українській літературі («Свідомий гумор чи „лагідна” сатира»). Зрозуміло, що авторка, з уваги на обставини, не змогла робити належних висновків. Зробимо це за неї.

Усі літературні журнали сатири й гуморові надають великої уваги. На ці жанри відведені окремі відділи. «Вітчизна» має так звану «Зенітку», інші якісь там «усмішки». Пишаються, що в українській літературі сатира й гумор квітнуть ліпше, ніж у російській. І з Москви, здається, на це підходять, бо це один з потужних засобів тримати українську літературу на провінційному рівні. Не без цього підхочення українська сатира і гумор звернули з шляху Гоголя, Яновського, Довженка і пішли у слід Остапа Вишні. Немає що винуватити за наслідки останнього, але його сьогоднішні дослідники «доусміхалися до такого краю», що оздоровлення української літератури й очищення її від скалозубного примітивізму було б можливе тільки при застосуванні найрішучіших заходів: треба було б викинути з журналів до дідька всі «зенітки» й «усмішки», припинити друкування тих авторів, які вправляються у відумерлому жанрі байки, а байкарів і усмішкарів виключити з спілки письменників (їх набралось б щось з півсотні) і порадити їм перекваліфікуватися, наприклад, на рахівників колгоспів.

Ми не розглядали журналу «Вітчизна» докладно. Ледве чи й була в цьому потреба. Ролі головного органу Спілки письменників він не виконує, будучи якимось своєрідним товстим офіціозом. Таким напевно й лишиться, поки матиме редактора, який розглядає свій журнал, як орган політичної пропаганди і не підпускає до нього справді талановитих літературних сил.

Про журнал «Дніпро» і «Всесвіт», що посідають особливе місце, поговоримо іншим разом.

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

Аналіза радянського блоку держав

KAZIMIERZ GRZYBOWSKI, *The Socialist Commonwealth of Nations. Organizations and Institutions. Yale University Press, New Haven & London, 1964, XVII + 300 pp.*

КАЗИМЕРЖ ГРЖИБОВСЬКИЙ. *Соціалістична співдружність нації. — Організації та установи. Видавництво Єйльського університету, Нью-Гевен — Лондон, 1964, XVII + 300 стор.*

Польські автори можуть похвалитися непоганим вкладом у «совєтознавство», зокрема, якщо мова про дослідження питань, пов'язаних з функціонуванням т. зв. «радянського блоку держав». Наприклад, Збігнєв Бржезінський, професор Колюмбійського університету і директор дослідного Інституту комуністичних справ при цьому університеті, став одним з безсумнівних авторитетів у цій ділянці. Крім нього, цю тематику порушили у своїх дослідних працях такі поляки: Христина Марек (1953), Рудзінський (1954), Комарніцький (1956), Кульський (1959), Модельський (1960), Коровіч (1961) та інші.

Рецензованою книжкою Гржибовський дебютує як дослідник радянського блоку держав, а не як правник-радянознавець. Відома двотомова збірна праця про адміністрацію, право та судівництво в СРСР і Східній Європі, що її він видав у 1959 році разом з росіянином Гзовським. Крім цього, в бібліографії рецензованої книжки знаходимо його працю «Радянські правові інституції — доктрини та суспільні функції» (1962), дві статті і одну семінарну працю на подібну тему.

Американське товариство міжнародного права, що видає один з найкращих журналів міжнародного права, дало ініціативу протестувати «пошуки з боку різних угруповань держав за новими формами співпраці, щоб у той спосіб сприяти спільним інтересам» — з федералізму почавши і різними вільними міждержавними об'єднаннями закінчивши. До серії цих досліджень належить і книжка К. Гржибовського.

Рамки дослідження творять вступний і кінцевий розділи: «Правова єдність Соціалістичного коммонвелту» (стор. 1-28) і «Коммонвелт і соціалістичне міжнародне право» (стор. 246-272). Три розділи присвячені економічним взаєминам: «Уряди і форми економічних взаємин між соціалістичними країнами» (стор. 29-63), «Рада економічної взаємодопомоги» (стор. 64-110) і «Спеціалізовані органи» (стор. 111-171). Два дальші розділи: «Організація Варшавського договору» (стор. 172-213) і «Мирне полагоджування міжнародних спорів» (стор. 214-245).

Питома вага окремих розділів досить різноманітна. Вистачить порівняти розділ, який з'ясовує структуру «Ради економічної взаємодопомоги» (РЕВ), відомої на Заході радше під назвою «Комекон», з попереднім розділом, де детально обговорені такі питання, як от залізничні умови, мирне використання атомової енергії, судноплавство на Дунаї, угоди про риболовство тощо. У шостому розділі зустрічаємо цікаву та оригінальну аналізу системи арбітражів у міжнародній торгівлі, але одночасно також такі фрагментарні інституції, як мішані прикордонні комісії або Дунайську консультативну комісію. Тому навіть рецензія у фаховому юридичному журналі не трактувала б усіх розділів рівномірно.

У нашій рецензії ми обмежимося одним аспектом: питанням, чи і в якому ступені були підпорядковані європейські комуністичні держави («народні демократії») імперіальному центрові в Москві. Як кожний дослідник еволюції в «радянському блоці», також і К. Гржибовський

рачується з двома періодами — сталінським та післясталінським. «Можна прийняти як аксіому, — пише він у вступній статті, — що радянський військовий та політичний контроль перебував державний лад у Східній та Середній Європі і заклав основи для політичної системи соціалістичних країн. Але не менше певне, що розвиток нових форм і співвідношення сил у середині соціалістичної співдружності націй викликані також іншими причинами». А на іншому місці: «Колішні форми, що були притаманні Сталінській імперії, зазнали змін. У риштуваннях цієї співдружності щораз чіткіше зарисовуються техніка альянсу замість техніки підпорядкування, ідеологічне споріднення та політична спільність замість принципу провідництва». Під таким самим кутом автор дивиться на копіювання радянських правових та адміністративних форм: «У перші роки радянського панування у Східній Європі уніфікація мала на меті полегшити контроль над різними ділянками життя поневолених націй. Але згодом нові інституції і правові норми створили умови для інтимної співпраці» (стор. 8). Цю думку він підтверджує в кінцевому розділі:

«Соціалістичну співдружність націй характеризує внутрішній дуалізм, що проявляється в злитті прав, потрібних для існування модерної нації (як от незалежність, суверенність, невтручання у внутрішні справи), з політичним обов'язком змагатися за спільні цілі, загальново окреслені як пролетарський чи соціалістичний інтернаціоналізм» (стор. 268).

«У такій ситуації, — пише автор, — існує наявна спокуса звести соціалістичну співдружність націй до ролі підвладного, якого контролює СРСР. Насправді радянська збройна сила та політична влада були тим основним інструментом, який створив цю співдружність націй і який далі залишається тісно найважливішою силою, що унапрямує курс співдружності. Але від смерті Сталіна радянська держава переходить

щораз виразніше на позиції консервуючого чинника і постійно виявляє нездатність формувати спільну політику, яка у майбутньому зобов'язувала б соціалістичну співдружність націй. Сталінський режим, хоч ідеальний з погляду співвідношення сил, був самогубний, якщо мова про широкі офіційні цілі, і він довів до стагнації, припізнивши соціальний та економічний прогрес».

Після угорського повстання з'являється нова схема, уточнена в спільному комюніке 12 компартій, які є при владі, з листопада 1957: «Співпраця, що комбінує формальну незалежність держав — усунення безпосереднього радянського контролю над ділянками, які є суттєвими для національного життя, — з тісним порозумінням між керівниками національних компартій на площині принципів марксизму-ленізму» (стор. 268-269).

Якби на цьому закінчити рецензію, зроблено б авторів кривду, бо читач подумав би, що К. Гржибовський належить до категорії «прогресистських буквоїдних советологів».

Коли прояви інтеграції радянського блоку держав Гржибовський зводить до невинного спільного знаменника подійностей внутрішнього ладу та взаємних інтересів, то в оцінці Організації Варшавського договору він переходить на дуже реалістичні позиції. «Головним завданням цього договору, — пише він, — було забезпечити перманентне перебування радянських військ у Середній Європі на новій легальній базі і в новій ролі, не зумовлений окупацією Австрії та Східної Німеччини» (стор. 176).

Але на цьому не кінець.

«Постанови в рамках Організації Варшавського договору (ОВД) прагнуть до того, щоб радянським офіцерам забезпечити панівну роллю на командних постах у штабі спільних збройних сил і в механізмі консультивного комітету. Крім цього, норми ОВД гарантують тісну інтеграцію національних армій під ра-

дянським командуванням, бо командні пости у спільних збройних силах є в руках офіцерів, які посідають подібні пости в їхніх національних оборонних системах. Головнокомандувачем є радянський віцеміністер оборони, його заступниками — міністри оборони окремих держав-членів ОВД. Цей факт створює стосунок безпосереднього підпорядкування між радянським головним командуванням і оборонними установами інших членів ОВД... Це відношення між радянським міністром оборони та його заступником (який є головнокомандувачем спільних військ ОВД) і міністрами оборони решти членів ОВД має окреме значення, коли мова йде про ступінь контролю над збройними силами східноєвропейських соціалістичних країн. Тільки частина радянської армії підпорядкована головнокомандувачеві (бо вона має оборонні завдання також на інших кордонах соціалістичної співдружності націй), і вона контролює при допомозі заступників цього головнокомандувача всі збройні сили членів ОВД в їхніх країнах, не звертаючи уваги на те, чи ці збройні сили формально належать до спільних військ ОВД... З перевагою в озброєнні, з ракетною зброєю, далекосяжними бомбовиками та атомною монополією радянська армія має в своїх руках ключ до всіх оборонних питань ОВД. За такий висновок промовляє також весь зміст дискусій на форумі Політичного консультативного комітету ОВД. Коли згідно з договором кожний член ОВД віддає тільки частину своїх збройних сил під спільне командування, згаданий комітет трактує армію СРСР та інших членів ОВД як одну органічну цілість» (стор. 179-180). Це ясно виходить з прикладів, що їх наводить автор.

Коли, згідно з Гржибовським, у партійних та економічних колегіальних органах радянського блоку не видно гегемонії СРСР, цього не можна сказати про збірний орган ОВД — Політичний консультативний комітет. «Коли мова про влас-

ну організацію оборонних сил, — пише Гржибовський, — представники держав, членів ОВД, в цьому комітеті стоять перед фактом, що міністри оборони їхніх країн активно заангажовані в спільному командуванні. Цим шляхом національні армії цих країн підпорядковані радянському головнокомандувачеві. Крім цього, консультативний комітет стоїть перед іншим фактом: радянський вклад в оборону Східної Європи далеко перевищує вклад кожного окремого члена, а то й усіх членів, разом узятих. У наслідок цього контроль комітету над військовими інституціями ОВД не є і не може бути ефективний... З огляду на інтеграцію національних армій в однородну оборонну систему всього простору, як також з огляду на диспропорцію між вкладом окремих країн у збройні сили доводиться розглядати ОВД та його військову ролі виключно в загальних рамках радянського оборонного пляну» (стор. 182-183).

«Не виглядає, що Політичний консультативний комітет діє як справжній центр політичних консультацій, що він формулює постулати політичної акції або що накреслює лінію спільної політики. Його члени не мають належного авторитету, щоб говорити від імени своїх націй; зрештою, вони й не мають нагоди для цього. Комітет скликається рідко і то тільки на кількаденні сесії... Він служить як моральний фактор для внутрішнього вжитку. Громадській думці малих держав він дає ілюзію, що ці держави мають канал, через який вони можуть публічно висловлюватися про зовнішню політику. З другого боку, цей комітет заспокоює радянську громадську думку, що СРСР не ізольований у взаєминах з капіталістичним оточенням» (стор. 190).

В окремому розділі Гржибовський розглядає питання «казус федеріс», тобто умови застосування договору в кризових ситуаціях. При цьому він наводить статтю Тункіна «О некоторых вопросах международного договора в связи с Варшавским до-

говором» (журнал «Советское государство и право», ч. 1, 1956, стор. 101-102), в якій висунено питання, «чи на випадок збройної агресії одна держава може допомогти другій без її згоди». Тункін дає заперечну відповідь, мовляв, така одностороння допомога була б нелегальна. Коментуючи думку радянського авторитета з питань міжнародного права, Гржибовський стверджує таке: «Інтервенції в Угорщині та Польщі підтвердили, що постанови Варшавського договору не віддають вірно дійсності міжнародних взаємин між соціалістичними державами» (стор. 200). «Вони поставили під сумнів усю правову основу взаємин між цими державами» (стор. 201)... «Виявилася суттєва суперечність у структуральних аспектах соціалістичної співдружності націй. Її політична функція виходила з засади, що йдеться про об'єднання незалежних держав, а тут виявляється, що їхня когезія залежить від васального становища менших націй; таким чином розбилася дбайливо плекана фікція, що правопорядок є ніби окремою, специфічною категорією в соціалістичному суспільстві» (стор. 202).

Розділ про Варшавський договір Гржибовський закінчує рефлексіями на тему російсько-китайського конфлікту:

«Сенс китайської сецесії лежить у тому, що ні ОВД, ні інші організації соціалістичної співдружності націй не є органами для збірних політичних рішень... Не зважаючи на всілякі нюанси, міжнародні взаємини між соціалістичними країнами залишилися також після смерті Сталіна по суті такими самими. Вони не достосовані до спільної, а тільки до радянської політики. Співпрацю між соціалістичними країнами вирішує їхня здатність інтегрувати свої національні інтереси в

загальні рамки радянської політики» (стор. 213).

Бібліографія подана на 14 сторінках. При книжках не подано, на жаль, місця видання, тому при деяких німецьких публікаціях важко зорієнтуватися, чи появились вони по цей, чи по той бік залізної завіси. Велика перевага «потоїбічної» літератури, зокрема російської, в тому числі дуже багато статей з журналу «Советское государство и право». Серед «поцейбічної» літератури бракує цілого ряду авторів вартісних праць про радянський бльок, як от статті Бржезіньського (подана тільки одна його книжка), далі таких авторів, як Бройтігам, Бромке, Галетте, Гудман, Гаас, Кізеветтер, Кордт, Кульський, Лякер, Лабендь, Маврах, Модельський, Рудзінський, Сігон-Вотсон; не згадуючи вже авторів, які висловлюють цікаві погляди про радянський бльок у своїх працях на ширші теми, як от Гулл, Марек, Коровіч та інші; у бібліографії не згадані праці мюнхенського Інституту вивчення СРСР та статті у вашінгтонському журналі «Проблемс оф коммюнізм».

Не думаємо вдаватися в дискусію щодо методології «советознавства», чи конечно та доцільно цитувати західну літературу. Ледве чи можна було оминати це в рецензованій книжці, яку треба зарахувати до «широких полотен», де невільничка екзегеза радянських текстів та поглядів радянських авторів не була б цілком на місці. Зрештою К. Гржибовський не пішов цим легким шляхом. Його праця багата гострими критичними зауваженнями про Варшавський договір. Якби він присвятив більше уваги також західній літературі з цього предмету, його критична оцінка була б повнішою та більше багатогранною.

Богдан ГАЛАЙЧУК

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Про переслідування письменників в УРСР

ПОВІДОМЛЕННЯ «ПРОЛОГУ» В СПРАВІ АРЕШТІВ НА УКРАЇНІ

У зв'язку з поширеними в міжнародній пресі вістками про найновіші репресії проти діячів української культури на Україні, зокрема про арешти українських літературних критиків Івана Світличного і Івана Дзуби, та здогадами, нібито ці репресії пов'язані з поширенням за кордоном творів покійного поета Василя Симоненка, інформуємо:

1. Друкування за кордоном заборонених чи цензурованих в тоталітарно-диктаторських системах творів людської думки лежить у довгій історичній традиції усього людства. З цього права користувалися в умовах царської імперії українці та інші народи імперії. З цього природного права користуються також сьогодні деякі діячі культури в Радянському Союзі, а репресії проти них органів радянської поліції викликають обурення і протести у всіх вільних країнах, — як це було видно з приводу процесу в Москві проти російських письменників Андрія Сінявського і Юлія Данієля. До тих протестів приєдналося наше видавництво та інші українські кола на еміграції.

2. Надрукування творів Василя Симоненка в журналі «Сучасність», в окремій збірці під назвою «Берег чекань» та в іншій українській і чужій пресі не має безпосереднього відношення до проведених на Україні арештів. Ці арешти мають багато ширше тло і розмір. Згадані твори В. Симоненка, більшість яких радянські цензори не допустили до друку або допустили у пофальшованому виді, були вже до часу появи поза кордонами СРСР широко відомі серед українського народу на рідних землях та поза ними, і завдяки цьому їх одержало також на-

ше видавництво та редакція «Сучасности». Про це у «Сучасності» за січень минулого року, в якій ті твори вперше були надруковані, написано наступне:

«Збірка „Берег чекань”, що була підготована до друку 1963 року, не побачила світу, — вона в рукописах почала жити і ходити між людьми (особливо між молоддю) по всій Україні, в інших республіках СРСР та в сателітних країнах (так наша сучасна дійсність через 150 літ болоче перегукується з дійсністю Шевченка, з дійсністю захальної творчості). В такому вигляді поезії із збірки „Берег чекань” до-мандрували за кордон, і наше видавництво дарує її назад українському читачеві на Україні і на еміграції. Такий самий шлях пройшли і фрагменти з щоденника В. Симоненка».

3. Сучасний наступ і переслідування діячів української культури збігається з зростаючою хвилею реакції проти свободи інтелектуальної творчості в усьому Радянському Союзі. Але на Україні цей наступ поширений навіть на найменші вияви самооборони народу перед русифікацією. Це нова ланка традиційного походу російських шовіністів та комуністичних поневолювачів України на тотальне знищення духових цінностей української нації. Два роки тому в Києві згоріли численні документи історичного минулого України в результаті підступного підпалу бібліотеки Академії наук УРСР. Тоді ж тайно засудили групу українських юристів за те тільки, що вони хотіли у Верховній раді та в Об'єднаних Націях підняти питання про колоніальний гніт на Україні. Їх доля досі невідома.

Тепер, повертаючись до ганебних сталінських традицій, Москва знову намагається нищити живих носіїв української духовості, позбавляючи їх не тільки свободи творчості але також їх особистої волі. При тому цей терор здійснюється без публічного суду, поліційними засобами, під фальшивими обвинуваченнями, без змоги репресованих боронити себе і закрито перед оком громадськості. Серед арештованих є не тільки діячі культури, але також студіююча молодь. У більшості арештованих зразу вивозять до в'язниць і концентраційних таборів поза межами України. Причиною цих арештів має бути читання і поширювання критичних статей і есеїв в обороні української мови, свободи літературної і мистецької творчості, спрямованих проти зростаючої русифікаційної політики Москви.

Цей новий наступ на український народ та його культуру вимагає одностайного протесту не тільки всієї української діаспори, але також стороннього світу. Українська еміграція повинна зокрема вимагати звільнення арештованих та припинення репресій проти українського народу.

Дослідне і видавниче об'єднання «Пролог»

*

Як видно з поданого вище «Повідомлення» «Прологу», західна преса, пишучи про арешт І. Дзюби й І. Світличного, помилково пов'язує його з тим, що вони нібито передали на Захід захаяльні твори Василя Симоненка. Причиною цього є, мабуть, шукання аналогії з випадком Синявського й Данієля, які потаємно передавали за кордон свої власні твори. Також і те, що поява книжки В. Симоненка викликала велике зацікавлення на Заході. Насправді причина арешту українських критиків могла бути інша. Для їх обвинувачення знайдено різні закиди в порушенні «партиїності» й засад соціалістичного реалізму, щоб, заарештувавши їх, знесилити українську літературу і в плані здійснення русифікаційної

політики звести її до рівня провінційного додатку до російської літератури. Є також інші неточності (щодо дат) в західних повідомленнях. Звертаючи на них увагу, передруковуємо тут деякі відгуки на арешт Світличного й Дзюби.

*

«Ное Цюрхер Цайтунг» у числі від 1 квітня 1966 під заголовком «Арешти українських письменників» подала наступне:

«З Києва надійшла відомість, що на Україні заарештовано кількох інтелектуалів, які незалежно думають і пишуть. Саме в той час, коли в Москві були заарештовані письменники Синявський і Данієль, тут після обшуку заарештовано й заасуджено на таємному процесі двох видатних літературних критиків молодшої генерації.

Один з них 42-річний (тут неточність — І. Світличний нар. 1929 року — Ред.) Іван Світличний і другий на ім'я Іван Дзюба, віком щось коло 31 року. Світличний став відомий з часів деєталізації. Він відстоював свіжі й неконвенційні погляди; часто підтримував молодих письменників, які висловлювали непопулярні думки. Так само відомий і Дзюба, який відновлював незалежний напрям в українській радянській літературній критиці. Аж до заборони йому друкуватися в минулому році він відстоював погляд, що українська література мусить покінчити з примітивізмом часів сталінської доби і шукати контактів до проблем і напрямів світової літератури. Підставою судовим органам до арешту служило твердження, що ці два критики переслали щоденник недавно померлого молодого поета Василя Симоненка на Захід, де цей щоденник разом з кількома поезіями, які були заборонені в Радянському Союзі, був надрукований.

«Разом, за вірогідними інформаціями, у Києві і Львові на Західній Україні було заарештовано

близько 12 інтелектуалів. У Львові йдеться про кількох студентів тамошнього університету. Тим часом відбулися таємні процеси, про які в пресі не було повідомлено. Світличний засуджений на багато років примусової праці і вже мав би бути депортований на Сибір. Дзюбу звільнено з ув'язнення з уваги на важку хворобу туберкульозу».

*

«Нью-Йорк Таймс» у числі від 7 квітня під заголовком «Повідомлення про арешт ще двох письменників за антирадянські вчинки» написав наступне:

«Лондон, 6 квітня. За повідомленням репортерів з Лондону, ще два радянські письменники були заарештовані і один з них засланий на Сибір за ширення антирадянської пропаганди.

«З джерел, тут добре поінформованих у справах радянської інтелігенції, стверджені імена письменників Івана Світличного й Івана Дзюби, — обидва українські літературні критики, відомі в Росії з сміливої оборони молодих українських поетів проти намагань радянської літературної бюрократії їх приборкати.

«Арешти мали статися кілька тижнів після процесу й засудження на примусову працю письменників Андрія Д. Синявського й Юлія М. Даніеля, обвинувачених у наклепах на Радянський Союз, висловлених у книжках, надрукованих за кордоном.

«Арешт і засуд п. Синявського й Даніеля викликали гострі міжнародні протести й відродили страх, що радянські кола готують суворі заходи проти письменників, які відійшли від офіційної лінії партії.

«П. Світличний і п. Дзюба заарештовані в Києві за те, що вони передали на Захід українські націоналістичні й антирадянські вірші і „гострий” щоденник молодого українського поета, який помер три роки тому природною смертю.

«Назване джерело повідомляє, що

п. Світличний був таємно засуджений і засланий на примусові праці в Сибір. На який термін засланий — не подано, Дзюба бував на допитах у таємній поліції, але з уваги на туберкульозу його звільнено. Його могли також засудити, але в огляду на стан здоров'я полегшили кару.

«Серед тих молодих поетів, на оборону яких ставали вищезвані, був Василь Симоненко, який видав кілька збірок поезій, він помер у 1965 році (дата помилкова — В. Симоненко помер у грудні 1963 — Ред.).

«Він залишив кілька „дещо націоналістичних” поезій, які не могли вийти друком у Росії з уваги на критичний опис життя українського селянства і щоденник, у якому він атакує підлабузництво, інтриги і переслідування письменників з політичних причин.

«Симоненко ніби залишив свої вірші й щоденник п. Світличному й п. Дзюбі. Вони вислали це на Захід, де воно й було надруковане в січневому числі українського еміграційного журналу „Сучасність” у Мюнхені, а потім і в інших виданнях.

«17 березня київська газета „Правда України” надрукувала промову Олександра Корнійчука, відомого партійного письменника й члена ЦК КПРС.

«Він говорив, що „деякі молоді таланти серед нас”, забувають свою честь, і попереджав їх такими словами: „Схаменіться, бо коли доведеться відповідати перед народом, він може позбавити вас радянського пашпорта».

«Згадане джерело повідомило, що ця промова була першим натяком на арешти, а рівночасно попередженням для українських письменників, щоб покорилися.

«П. Світличний і п. Дзюба виступили в 1960-их роках як прихильники й популяризатори нової групи молодих українських письменників, у творчості яких переважали гуманістичні й індивідуалістичні ідеї.

«П. Дзюба народився 1931 року на селі в Донецькій області, науковий фах здобув в Інституті літератури АН УРСР. Працював також у органі Спілки письменників — „Вітчизні”.

«П. Світличний народився 1929 року в Луганській області на Східній Україні, закінчив Харківський університет, Працював в Інституті літератури АН УРСР.

«Минулого року мати п. Симоненка у листі до української партійної газети обвинувачувала п. Світличного в передачі щоденника її сина за кордон».

*

Лондонська газета «Гардіан» у числі від 20 квітня вмістила статтю Віктора Зожі п. н. «Росія бере на приціл націоналістів на Україні». Подаємо її з деякими скороченнями:

«Учора радянська контррозвідка організувала пресконференцію в Києві, столиці України, щоб познайомити світ з самовикриттями шпигуна й ренегата, який допомагав організувати з-за кордону українське націоналістичне підпілля.

«Пресконференція, яку нібито влаштувало Товариство культурних зв'язків з українцями, які живуть за кордоном, — це радянська відповідь на опубліковану на Заході вістку про ув'язнення національно свідомих українських письменників.

«Радянські можновладці виявили себе дуже чутливими щодо можливостей відродження націоналізму на Україні, в країні, яка має близько п'ятдесят мільйонів населення.

«На недавньому з'їзді Української комуністичної партії перший секретар КПУ Шелест гордо заявив, що Україна продукує більше, ніж будь-яка інша країна Європи, заліза, сталі і газу, більше вугілля, ніж Франція, Бельгія і Японія, разом узяті, — а потім перейшов до пересторог, мовляв, „імперіялісти” намагаються витворити розбіжності між українським народом і народами всього Радянського Союзу.

«Звичайно, немає й мови про будь-який реальний сепаратистський рух на Україні, але навіть найменший натяк у напрямі якоїсь мінімальної автономії від Москви достатній, щоб глибоко занепокоїти Кремль. Таких натяків останнього часу не бракувало. Націоналістичне шумування серед українських письменників свідчить про серйозні потенціально можливі.

«Свободолюбні письменники на Україні останніми роками виявили не меншу упертість, ніж їхні колеги в Росії, але українці мають ще додатковий, національний стимул, який активізує їх і робить гасла свободолюбних письменників далеко вибуховішими. Звідки й впливає рішення Кремлю та його сатрапів у Києві затаврувати українських націоналістів як чужоземних найманців і шпигунів.

«Закордонних кореспондентів у Москві кілька разів протягом минулого тижня заохочувано поїхати до Києва на цю пресконференцію. Москва, очевидно, намагається викликати широкий розголос про беззаконня націоналістів. Але справжню історію національного відродження треба шукати в лютих дописах, що їх радянська преса опублікувала для внутрішнього вжитку, а не в цій інсценізованій пресконференції...

«Звертаючися до присутніх на з'їзді компартії України, письменник Корнійчук уболівав над фактом, що молодь на Україні марнує вечори, слухаючи антирадянські пересилання, які «на гнилі червяки на іржавих націоналістичних гачках ловлять цих наївняків, що їм вірять». Мовляв, ті, що поширюють цю брехню, небезпечні й деструктивні, як сказав він, — бо вони не змогли усвідомити «великого щастя» належати до сім'ї радянських народів. Їх треба, як сказав Корнійчук, — довести до розуму, перш ніж «народ» зажадає, щоб їх позбавити радянського громадянства й вигнати з країни.

«Засудження трьох українських письменників, про яке вперше пові-

домили мюнхенські часописи на початку цього місяця, свідчить, що були застосовані ще й більш драстичні заходи. Письменник Василь Симоненко, твори якого були широко друковані на Україні перед його смертю 1964 року (помилкова дата, Симоненко помер 1963 року — Ред.), залишив деякі рукописи, що не могли бути опубліковані в офіційній пресі через їх націоналістичне наставлення. Ці твори передано до Мюнхену, де вони й були опубліковані в одному еміграційному журналі. Минулого року письменників Івана Світличного й Івана Дзюбу обвинуватили в тому, що вони ніби пробували переслати ці рукописи за кордон. Світличного засуджено на сім років ув'язнення, а Дзюбу звільнено з уваги на невилгоїсну хворобу.

«Твори цих двох письменників за останні роки були друковані й кілька разів критиковані в партійній пресі за «націоналістичні» тенденції. Світличний використав офіційне відзначення смерті одного з засновників української модерної літератури — Лесі Українки, щоб підкреслити позицію її супроти тих, кого вона вважала зрадниками національної справи.

«Він вибрав за ціль явно теперішніх русофільських керівників України. Дзюба подав нову інтерпретацію філософії українського національного поета Шевченка, якого офіційні чинники вихваляють як великого речника українсько-російської дружби. Але Дзюба знайшов у Шевченковій літературній спадщині дві України: Україну національної гідності і другу — німечну й морально розкладену.

«Його писання було також недвозначним для багатьох українців, які явно сподіваються більшої автономії, ніж Кремль ладен дозволити. Якби Кремль не вважав це серйозною загрозою, бодай на даліше майбутнє, він ледве чи наглив би так українські офіційні кола поборювати його так затято, як це робив дехто з них останнього часу».

*

Справа І. Світличного й І. Дзюби не сходить далі з сторінок світової преси. Ми подали тут тільки невелику частину інформацій з неї. Попри ряд фактичних неточностей в них і помилкове зосередження уваги на тому, що ніби ці двоє передавали Симоненкові твори за кордон, до чого вони правдоподібно не були причетні і причиною застосованих до них репресій було щось інше, — тепер виглядає безсумнівним, що арешти в Києві й у Львові дійсно відбулися, бо, за повідомленням агентства «Асошіейтед Пресс» (на яке посилається «Зюддойче Цайтунг» від 23-24 квітня), офіційні чинники в Києві на питання закордонних журналістів у справі Світличного й Дзюби відмовилися дати будь-яке в'яснення в цій справі.

*

У зв'язку з засудженням І. Світличного й І. Дзюби Президія НТШ в США опублікувала (див. «Америка» від 13 квітня 1966) заяву такого змісту:

«Президія Наукового Товариства ім. Шевченка у ЗДА розглянула на своєму засіданні 8 квітня 1966 року повідомлення преси, в тому числі і «Нью-Йорк Таймсу» (з 7 квітня 1966 р.) про нові арешти й засуди літераторів та мистців в Україні і схвалила оголосити таку заяву:

1. Президія НТШ у ЗДА з обуренням протестує проти чергового переслідування українських літераторів і мистців та проти засудів літературних критиків І. Світличного й І. Дзюби, обороняючи принцип свободи слова й друку, без огляду на те, до кого він стосується.

2. Водночас Президія НТШ в ЗДА рішуче протестує проти того, що процеси інших арештованих і переслідуваних літераторів відбувалися не прилюдно, а тайно, як за старих часів у Московщині.

3. Президія НТШ у ЗДА таврує ту нагінку і переслідування комуністичних літераторів у УРСР як

варварство сучасної доби, яке зайвий раз стверджує, що Україна є жертвою московського колоніалізму й імперіялізму.

4. Президія НТШ в ЗДА гаряче підтримує боротьбу тих українських літераторів і науковців за свободу думки, слова й друку — не тільки для України, а й для всіх Москвою поневолених народів.

«Письменник відкидає радянське запрошення»

Під таким заголовком «Нью-Йорк Таймс» від 27 березня опублікував листа американського письменника Вільяма Гібсона до радянського амбасадора А. Добриніна у Вашингтоні. Тут повний текст листа, надісланий автором до редакції «Нью-Йорк Таймсу»:

«До редакції:

Я написав нижчеподаного листа. Він може бути цікавим для Ваших читачів.

Амбасадор Анатолій Добринін,
Радянське посольство,
Вашінгтон, Д. К.

Дорогий Амбасадоре Добринін, минулого року Інститут радянсько-американських зв'язків запросив мене відвідати Москву, де виставляють дві мої п'єси; я прийняв запрошення, сподіваючись поїхати туди, коли дозволить на це час. Тепер хочу в'яснити, чому я не поїду.

Засудження на важкі роботи авторів Даніеля й Синявського за те, що вони друковано висловили свій опір проти державної догми, що в очах радянського уряду є злочином, а в моїх — обов'язком, не тільки викликає огірчення у всіх, хто сподівається на порозуміння між нашими народами; це повинен відчувати кожен письменник, як удар у блюче місце.

5. Президія НТШ у ЗДА вирішила подати цей протест Державному департаментові з проханням, щоб американські представники в Об'єднаних Націях поробили, згідно з їхніми статутами, відповідні заходи для забезпечення пошани засад людяности, людських прав та гідности людини — всюди, зокрема в Совецькій Україні».

Минулого місяця в театрі Тавн Голл я брав участь на протестаційних зборах американських письменників проти війни нашого уряду у В'єтнамі, яку я вважаю злочином, а інші обов'язком, і там я чув таку лайку, скеровану на адресу наших політичних керівників, що мені аж вуха горіли. Я певен, що імена всіх нас без винятку потрапили до течки ФВІ (Федеральне Бюро Інвестигацій), але кожен з нас сказав свою частину правди з вірою, — староро, як ця країна, — що з багатьох таких частинок твориться ціла правда. Мене ніхто не зачіпав, і я прийшов додому з почуттям вдячності в серці за те, що я говорив свої слова зі сцени в Нью-Йорку, а не в Москві.

Це правда, що традиції Вашої країни й моєї такі різні, що ми не можемо користуватися однією спільною мовою людства, не викликаючи непорозумінь, тому шкода слів, щоб повчати один одного. Я знаю тільки те, що, як Синявський і Даніель, я — письменник, який ненавидить брехню, що є маслом для машинерії кожної держави; але тим часом, як я ходжу собі вільно своєю дорогою, вони важко працюють у таборі примусових праць; і тому я не можу додержати своєї обіцянки відвідати Вашу країну, коли вона оплюгавлює людей, таких як і я.

Вільям Гібсон»

«Піддукляньський ансамбль» у Франції

Від середини лютого до 20 березня у Франції гостював Підкарпатський ансамбль українського танцю, делегований Українським народним театром у Пряшеві (Чехо-Словацька Соціалістична Республіка). Цей ансамбль на західноєвропейських сценах появилася вперше. Його попередили офіційні ансамблі Чехо-Словацьчини, Польщі і Румунії, а передусім найближчий йому — ансамбль під мистецьким керівництвом Павла Вірського.

З уваги на такого попередника можна було побоюватися за успіх прямишчан, однак їх оригінальність і почуття міри аранжерів цього турне переборили небезпеки і підготували ансамблеві добрий ґрунт на майбутнє.

Ансамбль побував тільки на провінції Франції та в передмістях Парижу, зате мав нагоду презентувати себе аж двічі перед всією Францією через телевізію.

Сама назва, що ансамбль український з Чехо-Словацьчини, викликала зацікавлення, і довелося чути вияснення в цій справі. На щастя, цим разом обійшлося без звичайної плутанини, хоч і не все було сказане, що можна було б сказати. Зате в програмі ансамблю оповідається дуже докладно про історію клантика української землі, його теперішнє становище в ЧСР та про його зв'язки з українським материком. За таке докладне вияснення стану речей можемо бути тільки вдячні керівництву УНТ у Пряшеві та управі відділу культури Східної Словацьчини.

У програму ансамблю входили майже виключно регіональні танки:

Нарешті «гора народила мишу»

Указом президії верховної ради Української РСР (ВР УРСР) від 16 березня 1966 призначено міністром закордонних справ Дмитра Захаровича Білоколого. Отож потрібно було аж сім місяців, щоб заповнити місце, опорожене Лукою Х. Паламарчуком 12 серпня 1965. За цей час відбулися аж дві сесії ВР

народні хороводи Пряшівщини, деякі з них дуже близькі до словацьких та угорських місцевих танців. Декілька стилізованих танців та гопаки з гуцульськими коломийками доповнюють програму. Для телевізійної програми взяті були саме ці останні, особливо репрезентативні танки.

Окремо заслуговують на відзначення «Привіт», «Дукляньська сюїта», «Гірський танок» та жартівливий танок «На луці». Стилізовані танки «Вербунок» та «Зустріч» засвідчують високу техніку та хореографічні можливості ансамблю. Вони де в чому подібні до «Запорожців» та «Подоланочки» П. Вірського, але позначені оригінальністю місцевого кольориту.

Слід відзначити також виступ тріо бандуристок, які серед іншого гарно виконали «А вже третій вечір» та «Ой, піду я лугом». Солостка Р. Ярошак, виконуючи українською та французькою мовою народні пісні, багато спричинилася до успіху цього кольоритного тріо. Віртуози-оркестранти В. Тулея (на цимбалах) та Ю. Шаркезі (скрипка) дістали загальне схвалення публіки.

З мистецького керівництва ансамблю була присутня хореограф М. Немцова, добре ознаявлена з традиціями та здобутками сучасного українського танку.

Ансамбль здобув прихильний відгук французької публіки, що відбилися й у рецензіях місцевої преси. Ми довідалися, що він уже дістав запрошення на чергові гостинні виступи.

К. М.

УРСР та два засідання комісії закордонних справ цієї ВР, і нікому навіть і на думку не приходило принаймні формально по-парламентськи полагодити цю справу. Груднева (1965) сесія підтвердила тільки відставку Луки Хомича окремою постановою. І на цьому кінець — жадних пояснень і жадної подяки

на адресу «демісіонованого міністра». Просто не серйозно, безтактно та антипарламентарно. Таке трактування справи у черговий раз свідчить промовисто, що ні в Києві, ні в Москві ніхто не бере поважно «суверенного відомства» на київській вулиці Карла Лібкнехта ч. 15.

Виходить, що потрібний був аж ХХІІІ з'їзд КП України, щоб «розставити кадри» в міністерстві без власної закордонної політики і без власних дипломатичних та консульських представництв за кордоном. Призначення Білоколоса мало місце якраз під час цього партійного з'їзду.

Хто такий Білоколос? Партійний ідеологічний працівник обласного масштабу, який визначився тільки тим, що з 1957 року безперервно перебував на посту секретаря Донецького обласного комітету КПУ. На XV обласній партійній конференції, що відбулася 11 лютого цього року, його знову «переобрали» на цей пост. Як відомо, в Донецькому обкомі за останнє десятиріччя мали місце значні персональні пересунення: треба нагадати, що тут першими секретарями були Казанець та Ляшко (тепер на посту другого секретаря ЦК КПУ). «Твердим ядром» обкому залишилися Білоколос та В. І. Дегтярьов (з 1964 року, тобто після падіння Хрущова, перший секретар обкому). Виходило б, що на пост «верховного дипломата» УРСР висунув Білоколоса Ляшко, як колишній його партійний зверхник, напевно узгіднивши цю кандидатуру з Андрієм Д. Скабою, відповідальним за «ідеологічний фронт» по всій УРСР.

Білоколос — найбезбарвніша кандидатура, найменше зіндивідуалізо-

вана постать на посту міністра закордонних справ. Усі його попередники — навіть Корнійчук та Паламарчук, не згадуючи вже Мануїльського та Барановського — являли собою щось як особи: один — ренований режимовий драматург, другий — журналіст та редактор, третій — добрий знавець Заходу та лаштунків міжнародної дипломатії, четвертий — економіст та знавець фінансової справи. А Білоколос? Він навіть не удостоївся бути одним з авторів журналу «Комуніст України» з питань агітації і пропаганди. Він зrobotизований партійний апаратник, який тільки й знає, як «ідеологічно підправляти» своїх підлеглих у райкомах своєї області.

Не ясно, чому на вакантний міністерський пост не висунули таких колишніх постійних представників УРСР при ОН, як Петра П. Удовиченка або Луку С. Кизю, які обидва мали нагоду «набити руку» щодо питань закордонної політики та дипломатії.

При безбарвності Білоколос навіть годі сподіватися, щоб його міністерство подумало про якесь «поширення своїх прав». Справді, цікаво буде почути його дебют на ХХІ сесії генеральної асамблеї Об'єднаних Націй восени 1966, якщо він очолюватиме делегацію УРСР. Також цікаво буде постежити за його поведінкою на ковзському паркеті у «скляному палаці» над нью-йоркським Іст-Рівером.

Можна закластися, що Дмитро Захарович «число 2» (Мануїльський був «число 1») ані пальцем об палець не вдарить, щоб у Києві нарешті появився український журнал з питань зовнішньої політики.

В. П. С.

Диспонують, не питаючи Києва

Дипломатична подорож всесоюзного міністра закордонних справ Андрея А. Громика до Італії, яка мала місце при кінці квітня, цікава з українського погляду двома аспектами: цілковито непошаною до конституції Української РСР, у статті 156 якої за УРСР «гаранту-

ється» право «обмінюватися... консульськими представництвами з чужоземними державами», і якнайповнішою дискримінацією УРСР, як повноправного учасника женецької Міжнародної конференції в справах зовнішньої торгівлі. Ясно, що цим аж ніяк не вичерпуються успі-

хи че неуспіхи Громикових римських розмов. Але в цьому контексті нам ідеться передусім про питання, як «зміцнюється» активність УРСР «на міжнародній арені». Во зондується офіційно ще не підтверджена можливість створити нунціатуру (чи тільки «делегатуру») Апостольської столиці в Москві, про що досить детально говорено в римських дипломатичних та журналістичних кулюарах. Така можливість заторкувала б також справи коло 5 мільйонів католиків на Україні.

Відомим стало, що Громико домовився з своїм італійським колегою Аменторе Фанфарі про відкриття італійського консульства в Одесі та радянського в Міляно. Отож на території Української РСР працюватимуть тепер п'ять консульств: Польщі та Чехо-Словаччини — в Києві, Індії, Куби та Італії — в Одесі. Удільнення консульських екзекватур (тобто дозволів для консульської діяльності) на території УРСР належить до конституційної компетенції ради міністрів УРСР (РМ УРСР) — стаття 43 конституції Української РСР, де під літерою «ж» сказано, що РМ УРСР «здійснює керівництво в галузі зносин Української РСР з чужоземними державами». Консульські взаємини належать до галузі таких зносин. Про це відомо і Громикові, і відділові міжнародних договорів та правових питань у міністерстві закордонних справ СРСР, але вони переходять до порядку денного над такими «дрібними» конституційно-правовими питаннями. Цими питаннями не цікавляться, на жаль, — хоч повинні б цікавитися, — також і міністерства закордонних справ тих держав, з якими СРСР веде переговори щодо укладення консульських конвенцій. Як приклади можуть послужити Польща, Чехо-Словаччина, Індія та Куба, які, не питаючи Києва, вже раніше влаштували свої консульства на території УРСР. Нагадуємо, що під час останніх американсько-радянських переговорів у справі укладення консульської конвенції також була мова про відкриття генераль-

ного консульства США у Києві, при чому обидві переговорюючі «віскові сторони» цілковито знехтували компетенціями УРСР у цій ділянці.

Громико вів розмови в Римі, як писала міжнародна преса, також про можливість побудувати монтажний автозавод фірми «Фіят» на території Української РСР. Ці розмови не дійшли до позитивного закінчення з огляду на конкуренційні пропозиції французької автофірми «Рено», яка також прагне побудувати такий завод в СРСР. У поінформованих колах твердять, що це питання буде одним із предметів розмов де Голля під час його червеної візити в Москві. Кажуть, що лише тоді Москва зважить на вигідніші для неї пропозиції. Однак нас цікавить не конкуренційна боротьба «капіталістичних» фірм за автомобілевий ринок СРСР, а факт, що знову диспонує територією та економікою України, не запитавши попередньо її ради міністрів. Відомо, що УРСР власного міністерства зовнішньої торгівлі не посідає, як і не посідає власного Державного комітету для зовнішніх економічних зв'язків. Але три роки тому, на Міжнародній конференції в справах зовнішньої торгівлі в Женеві, міністер торгівлі УРСР Георгій Л. Сахновський аж надто гостро виступив проти «будь-якої дискримінації окремих держав» у ділянці зовнішніх економічних зносин. Він виступав тоді як голова «повно- та рівноправної делегації УРСР» на цю конференцію.

Замість поцікавитися цими всіма важливими для УРСР питаннями, міністерство закордонних справ УРСР грається влаштуванням пресових конференцій поліційно-розвідувального характеру. Ось 19 квітня новий керівник цього міністерства, Дмитро З. Вілоколюс, запросив міжнародних кореспондентів у Москві до Києва на інтер'ю — з переміжником С. І. Джугалом. Справді, «чиста робота» для Дмитра Захаровича у ролі міністра закордонних справ, якою він вистартував «на міжнародну арену».

В. П. С.

ЗМІСТ

Богдан Кравців. Свобода в... обрубванні крил	3
Юрій Коломиєць. Поезії	11
Юрій Збанацький. Максимові штани	16
Річард Вільбер. Дерево плавника	32
Йозеф Ган. Знову трактатики і брошурки	34
Богдан Кравців. Суспільно-політичні погляди Івана Франка і радянське франкознавство	39
Вільям Шекспір. Король Лір	52
Ян Котт. Король Лір, або Прикінцева гра	60
Богдан Осадчук. Консолідація чи «російський шлях» до соціалізму?	73
Володимир П. Стахів. Стабілізація диктатури партійного апарату?	80
Федір Валикохатько. Захист дисертації в країні соціалізму	93
Критика і бібліографія. Літературні журнали в першому кварталі 1966 (Іван Кошелівець) — Аналіза радян- ського бльоку держав (Богдан Галайчук)	110
Огляди, Нотатки. Про переслідування письменників в УРСР — Письменник відкидає радянське запрошення — Піддуклянський ансамбль у Франції (К. М.) — На- решті гора народила мишу (В. П. С.) — Диспонують, не питаючи Києва (В. П. С.)	119

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf, Schweiz

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1966 рік

одно число   річно:

Австралія	0,70	7,— дол.
Австрія	20,—	200,— шил.
Англія	0:6:0	3:0:0 фун.
Аргентина	40,—	400,— пез.
Бельгія	40,—	400,— бфр.
Бразилія	80,—	800,— круз.
Венесуеля	3,—	30,— бол.
Голляндія	3,—	30,— гул.
Канада	1,—	10,— дол.
Німеччина	3,—	30,— нм.
С Ш А	1,—	10,— дол.
Франція	3,80	38,— ффр.
Швейцарія	3,20	32,— шфр.
Швеція	4,—	40,— кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

